

De kloostergevangenis van Groenendaal

Volgens Van Dale is het klooster een "instelling, plaats en gebouw waar mannen of vrouwen, die zich uit de wereld (de gewone maatschappij) hebben teruggetrokken, samenwonen om een aan God en de godsdienst gewijd leven te leiden volgens voorschriften die daartoe zijn vastgesteld”.

Er zijn twee soorten voorschriften : algemene en specifieke, eigen aan het Kapittel van Windesheim waarvan Groenendaal sedert 1413 lid was.

De algemene voorschriften waren de bepalingen van het Kerkelijk Recht, vervat in het *Corpus Iuris Canonici* en daarnaast voorschriften in verband met het kloosterleven goedgekeurd door de pausen. Deze werden verzameld in *bullaria*. Men heeft algemene *bullaria*, waarin alle pauselijke documenten in chronologische volgorde opgenomen zijn, de zgn. *Magna Bullaria Romana*. De beste uitgave is die door H. Mainardi uitgegeven te Rome tussen 1733 en 1736 (er verschenen hierop twee supplementen, in 1835-1857 en 1840-1856). Minder nauwkeurig is het *Bullarium* uitgegeven door Chevalier in Luxemburg in 19 delen in 1727-1758. Daarnaast hebben grote kloosterorden, zoals bijvoorbeeld de kapucijnen, *bullaria* met de documenten i.v.m. hun orde uitgegeven of geven ze nu nog uit, zoals het *Bullarium Ordinis Sancti Augustini* voor de augustijner-eremijten, waarvan het eerste deel verscheen in 1997. Men kent ook uitgaven met documenten voor een bepaald land, zoals dat van G. Brom, *Bullarium Trajectense* (Bisdom Utrecht) in 2 delen ('s-Gravenhage, 1891-1896); de pauselijke documenten betreffende “België” vanaf 1316 vindt men in de nog niet voltooide reeks *Analecta Vaticano-Belgica* van het Belgisch Historisch Instituut te Rome en ook voor een gedeelte van het Belgische grondgebied in het onvoltooide *Repertorium Germanicum*. De voornaamste pauselijke documenten i.v.m. het kloosterleven worden vermeld in het *Dizionario degli istituti di perfezione* (10 dln, Rome, 1973-2003). Men vindt ze vermeld in de *Indice analitico*, deel 10 s.v° *Documenti conciliari e pontifici* (kol. 1266-1344). Het Windesheimse Kapittel publiceerde geen volledig *bullarium*, maar alleen een samenvatting (Compendium) van de pauselijke documenten in bijlage bij de uitgave van de *Constituties* in 1553. Wel zijn enkele *bullaria* in handschrift bewaard gebleven;

zo bijvoorbeeld het Bullarium van het Tongerse klooster Ter Noot Gods, nu in het Rijksarchief te Hasselt.¹ J. Paquay heeft regesten uitgegeven van de pauselijke documenten gegeven aan het Kapittel tot in het begin van de 17de eeuw;² zijn transcripties van de documenten heeft hij aan de Leuvense Universiteitsbibliotheek gegeven, maar zijn er in 1940 verbrand.

Citeren we enkele pauselijke privileges voor het Kapittel van Windesheim :

- Op 11 januari 1485 bepaalde paus Innocentius VIII dat het Kapittel alle voorrechten, gunsten en exempties zou genieten door de pausen geschonken aan de Cisterciënzers en Kartuziers (Paquay, nr. 37). Men moet dus ook de bullaria van deze orden raadplegen om te weten welke privileges Windesheim genoot.
- Op 11 april verleende dezelfde paus het Kapittel ook de privileges van de Congregatie van de Reguliere Kanunniken van Lateranen, zoals de vrijstelling van alle bisschoppelijke macht en rechtspraak en de toelating om de onderhorigen van het Kapittel te ontslaan van excommunicatie, interdict en suspensie (Paquay, nr. 38).
- Op 26 augustus 1486 stond dezelfde paus toe gevluchte kloosterlingen, waar ze zich ook zouden mogen bevinden, in te rekenen, eventueel met de hulp van de wereldlijke macht (Paquay, nr. 41). Zoals we nog zullen zien vormden de kloosterlingen die gevlucht waren uit hun klooster een van de grootste problemen op het vlak van de overtredingen. De Windesheimers vroegen daarom ook aan latere pausen bevestiging van het privilege van Innocentius VIII, zo aan paus Adrianus VI; door zijn plotselinge dood (14 september 1523) bleef deze bul onbevestigd, maar zijn opvolger deed dit

1 E. Persoons, "Het Bullarium van het klooster Ter Noot Gods in Tongeren", in Limburg, 45 (1966), blz. 210-215. Het generaal kapittel besliste in 1439 dat de prior generaal drie kopies moest laten maken van de privileges, één exemplaar moest bewaard blijven in Windesheim, het tweede exemplaar moest naar het klooster te Neuss gezonden worden, het derde naar Groenendaal en het vierde naar Bodiken, zie *Acta capitulorum*, blz. 34; zie ook blz. 58 (*Acta* 1458) en blz. 84-85 (*Acta* 1488).

2 J. Paquay, *Kerkelijke privileges verleend aan het Kapittel van Windesheim*, Lummen, 1934; zie ook J. Acquoy, *Het klooster van Windesheim en zijn invloed*, 3, Utrecht, 1880, blz. 280-302.

op 26 november 1523 (Paquay, nr. 57). De Windesheimers waren exempt;³ de bisschoppen hadden geen controlerende en juridische bevoegdheid t.a.v. het Kapittel, behalve voor de zielzorg van leken door Windesheimers.

De voorschriften voor het kloosterleven vindt men in de normatieve bronnen : de regel, de statuten en de beslissingen van de algemene en provinciale kapittelvergaderingen. Hierin vindt men dan ook de bepalingen hoe de kloosterlingen ,die deze voorschriften overtreden, dienen bestraft te worden. Op 16 mei 1395 keurde paus Bonifatius IX de oprichting goed van het kapittel van Windesheim.⁴ In 1413 sloot zich het Kapittel van Groenendaal aan en in 1430 het Kapittel van Neuss. De Windesheimers waren reguliere kanunniken van de H. Augustinus, ze leefden volgens de Regel door Augustinus opgesteld. We zullen nu dieper ingaan op de tuchtprocedure volgens de Augustinusregel, met eerst een woordje uitleg over deze regel zelf; vervolgens zullen we hieruit relevante informatie trachten te puren over de tuchtprocedure die wordt aangeraden, en tenslotte behandelen we de vraag in hoeverre de Windesheimers beïnvloed kunnen geweest zijn door Augustinus' werk in het algemeen.

Negen - vaak aan elkaar verwante - vormen van een leefregel voor een klooster werden in de loop der eeuwen toegeschreven aan Augustinus (354-430), de invloedrijkste en beroemdste kerkvader van het westen. Hiertoe behoren onder meer het *Praeceptum* (een kloosterregel voor mannen), de *Regularis informatio* (een kloosterregel voor vrouwen, maar qua inhoud quasi volledig gelijk aan het Praeceptum), de *Ordo monasterii* (het oudste document van het westerse religieuze gemeenschapsleven), en de *Regula recepta* (een combinatie van de eerste, inleidende zin van de Ordo monasterii gevolgd door het Praeceptum). Na nauwgezet onderzoekswerk, vooral door de augustijn Luc Verheijen,⁵ is men tot de vaststelling gekomen dat het

3 Zie W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, blz. 155.

4 Acquoy, *Het klooster*, 3, bijlage VIII, blz. 302-305.

5 *La Règle de Saint Augustin*, 2 vols (1. *Tradition manuscrite* ; 2. *Recherches historiques*), Paris, 1967. Zie ook "La Règle de Saint Augustin. L'état actuel des questions (début 1975)", *Augustiniana* 35 (1985), 193-262 (= *Nouvelle approche de la règle de saint Augustin*, vol. 2 : *Chemin vers la vie heureuse* (Leuven, 1988), p. 323-393)

Praeceptum de regel is die door Augustinus zelf werd opgesteld. Hij zou dit rond 397 n. C. hebben geschreven voor mannelijke leken gemeenschappen, hetzelfde jaar waarin hij zijn lekenklooster verliet en een klooster voor clerici stichtte. Het jaar 397 was ook het jaar waarin hij aan zijn meesterwerk *Confessiones* begon. Augustinus kon toen al bogen op heel wat praktische ervaring: hij had bijna tien jaar “klooster”gemeenschappen geleid: eerst een groep van *servi Dei* in zijn ouderlijk huis in Thagaste (389-391), vervolgens een lekenkloostergemeenschap in een tuin op het kerkelijk domein van Hippo (391-397), en ten slotte een klooster van clerici (*monasterium clericorum*) in het bisschoppelijk huis van Hippo (vanaf 397).⁶ Verder had hij ook al vele jaren de kerkgemeenschap te Hippo geleid, als geprivilegieerd priester (391-395/6),⁷ en daarna als bisschop.

De vorm van de Regel van Augustinus zoals we die terugvinden bij de reguliere kanunniken van Augustinus, - en dus ook bij de congregatie te Windesheim -, is de *Regula recepta*: een combinatie van de eerste zin van de *Ordo monasterii*⁸ gevolgd door Augustinus’ originele

-
- 6 De reden voor deze laatste verandering was dat Augustinus als bisschop geregeld bezoek kreeg van andere bisschoppen, functionarissen, die hij steeds hoffelijk moest ontvangen, wat moeilijk verenigbaar was met het meer besloten gemeenschapsleven van een klooster. Als oplossing verkoos hij daarom in het bisschoppelijk huis een gemeenschap voor clerici (diakens, priesters en bisschoppen) op te richten, waar hij gasten ook beter kon ontvangen (Zie *sermo* 355). Natuurlijk kan men dan de vraag stellen of dit werkelijk nog een klooster was (Adolar Zumkeller, “War Augustins *monasterium clericorum* in Hippo wirklich ein Kloster? Antwort auf ein neue Hypothese A.P. Orbans”, *Augustinianum* 21(1981), 391-397.) Ook de eerste groep van *servi Dei* te Thagaste roept vragen op of men deze gemeenschap reeds als een klooster kan bestempelen (zie : R.J. Halliburton, “The inclination to retirement. The retreat of Cassiciacum and the ‘monastery’ of Tagaste”, *Studia Patristica* 5, Berlin, 1962, p. 329-340; G.P. Lawless, “Augustine’s first monastery : Thagaste of Hippo?”, in *Miscellanea di Studi Agostiniani in onore di p. Agostino Trapè, Roma, 1985 (= Augustinianum* 25(1985), 65-78).
- 7 Augustinus mocht van zijn bisschop Valerius bijna onmiddellijk preken in de kerk, wat normaal gezien het privilege van de bisschop was.
- 8 “Ante omnia (fratres charissimi) diligatur Deus, deinde proximus, quia ista praecepta sunt principaliter nobis data.”

Praeceptum.⁹ Deze regel vinden we in exemplaren van de *Constituties* van de congregatie, zowel in de handschriften als in de drukken. Op het generaal kapittel van 1439 van de congregatie van Windesheim werd de versie van de regel van Augustinus geüniformeerd, zodat elk klooster dezelfde tekst ter beschikking had.¹⁰ We zullen hier gebruik maken van de uitgave van 1639, gedrukt te Leuven.¹¹

Vergeleken bij de regel van Benedictus is *Augustinus' Regel*¹² erg summier voor een leefregel.¹³ In *Augustinus' Regel* staat de liefde voor elkaar centraal, alsook de aanmaning “één van ziel en één van hart gericht op God te zijn”.¹⁴ Voorts is voor Augustinus de gemeenschap van goederen een fundamentele vereiste voor een kloostergemeenschap.¹⁵ Er staat ook in gestipuleerd dat men

-
- 9 De tekst van het *Praeceptum* wijkt maar minimaal af van de kritische editie van Augustinus' *Praeceptum* zoals ze werd geredigeerd door Luc Verheijen. De grootste verandering is de verschillende indeling.
 - 10 “Regula S. patris nostri Augustini in universis domibus capitulo colligatis secundum formam a capitulo ante aliquot annos traditam legatur et corrigatur”. (Zie S. van der Woude, *Acta capituli Windeshemensis. Acta van de kapittelvergaderingen der Congregate van Windesheim*, 's-Gravenhage, 1953, p. 35) Over de zorg van de organisatie van Windesheim over de uniformiteit van hun teksten, zie verderop.
 - 11 *Regula S. P. Augustini episcopi et constitutiones canonicorum regularicim ordinis S. Augustini congregationis windesemensis*, Leuven, 1639, p. 1-14.
 - 12 Voor het gemak wordt steeds met *Regel* bedoeld: de *Regel* van Augustinus in de vorm zoals ze werd overgenomen door de reguliere kanunniken van Augustinus.
 - 13 Ongeveer 2.000 woorden; ter vergelijking: de *Regel* van Benedictus bevat meer dan 13.000 woorden.
 - 14 Regula, cap. i : “sit vobis anima una et cor unum in Deo”.
 - 15 Charles W. Brockwell, “Augustine’s ideal of monastic community: a paradigm for his doctrine of the Church”, *Augustinian Studies* 8(1977), 91-109, (p. 98): “Community of possessions was integral to Augustine’s monasticism”. Merk op dat dit reeds een basiskenmerk was van de “filosofiegemeenschap” die Augustinus wou oprichten in Milaan nog voor hij christen werd (*Conf.* vi.xiv(24)). Augustinus was zeer strikt aangaande de eis van gemeenschap van goederen, zoals kan afgeleid worden uit de heibel die ontstond rond Iulianus, een medebroeder van Augustinus, toen bleek dat deze een testament had opgemaakt voor zijn persoonlijk vermogen (*sermo* 355 en 356).

het boekje van de Regel één keer in de week moet voorlezen.¹⁶ Augustinus baseerde zijn Regel hoofdzakelijk op de apostolische gemeenschap te Jeruzalem zoals beschreven in *Handelingen* 4:31-35, maar hij vond ook inspiratie in andere Bijbelpassages.¹⁷ Zo viel hij voor de vrij uitgebreide sectie aangaande de discipline (hoofdstuk 4)¹⁸ onder meer terug op Mat 5, 28 en 18,15-17 en 1 Tim 5, 19-20.

De tuchtprocedure bij overtredingen vormt een belangrijk onderdeel van de *Regel*, maar ze is niet altijd even duidelijk betreffende de respectieve stappen die moeten ondernomen worden.¹⁹ Augustinus legt het te volgen “draaiboek voor overtredingen” uit aan de hand van een (ogenschijnlijk) lichte overtreding: het begeerlijk kijken naar iemand van het andere geslacht, wat een onschuldige manifestatie is van de *concupiscentia carnalis*.²⁰ In eerste instantie dient een broeder zijn medebroeder die zich hieraan

-
- 16 *Regula x* : “Ut autem in hoc libello, tanquam in speculo possitis inspicere; ne per oblivionem aliquid negligatis, semel in septimana vobis legatur” (“Eens in de week moet dit boekje voorgelezen worden. Het is als een spiegel: u kunt er in zien of u niets verwaarloost of vergeet” (vertalingen van de Regel overgenomen uit Tars van Bavel, Augustinus van Hippo : *Regel voor de gemeenschap*, (Averbode : Altiora, 1982).
- 17 Zie Prosper Grech, “The Augustinian community and the primitive church”, *Augustiniana* 5(1955), 459-470, en de opmerking hierover van Charles W. Brockwell, “Augustine’s ideal of monastic community : a paradigm for his doctrine of the church”, *Augustinian Studies* 8(1977), 91-109 (i.h.b. p. 99-102) : “There is a tendency among scholars to limit Augustine’s theory of monastic governance entirely to his appropriation of Acts 4:32-35”
- 18 Dit hoofdstuk beslaat bijna één vierde van de gehele tekst.
- 19 Zie Ghislain Lafont, “Fraternal correction in the Augustinian community : a confrontation between the praeceptum, IV, 6-9 and Matthew 18:15-17”, in *Word and Spirit* 10 (1988), 87-91.
- 20 Het bij Augustinus geladen begrip “concupiscentia” mag niet verengd worden tot “seksuele lust”; elk gevoel van verlangen kan men immers onder de noemer *concupiscentia* vatten. *Concupiscentia* hoeft daarom trouwens niet altijd slecht te zijn, bijvoorbeeld de *concupiscentia sapientiae* (het verlangen naar wijsheid). Zie Gerald Bonner, “Concupiscentia” in *Augustinus Lexikon* 1 (1986-1994), kol. 1113-1122. Hoe sterk de *concupiscentia carnalis* of *concupiscentia feminarum* een man wel in haar greep kan hebben blijkt uit Augustinus’ persoonlijke ervaringen, zoals te lezen valt in zijn magistrale *Confessiones*

schuldig maakt onmiddellijk terecht te wijzen, om zo het kwaad in de kiem te smoren.²¹ Deze broederlijke terechtwijzing, de *correptio fraterna*, is de eerste en tevens belangrijkste disciplinaire actie. Vaak vindt men ook de term *correctio fraterna* terug. Augustinus zelf hanteerde echter deze term nooit. *Correptio* betekent “terechtwijzing, vermaning”, terwijl *correctio* het beoogde resultaat is van de *correptio*: een positieve gedragswijziging, het rechtzetten, de correctie.²² De *correptio fraterna* leidde binnen de kloosterwereld overigens tot een belangrijke controverse vanwege Augustinus’ genadeleer. Één van de monniken van Hadrumantum offerde de idee dat niemand zou moeten terechtgewezen worden wanneer hij zich niet heeft gehouden aan Gods geboden: men zou enkel voor hem moeten bidden opdat hij er zich aan zou houden.²³ De reden hiervoor is dat (volgens hun lezing van Augustinus’ genadeleer) het toch afhangt van Gods genade en niet van ons of we al dan niet zondigen. Augustinus reageerde hierop met één van zijn belangrijkste werken uit de *Pelagiaanse controverse*: De *correptione et gratia* (“Over de terechtwijzing en de genade”) waarin hij de noodzaak van de terechtwijzing verdedigt.

Verder stelt de regel dat indien de kloosterling zich na de broederlijke terechtwijzing opnieuw op dezelfde overtreding laat betrappen, hij als een zieke moet worden beschouwd, die nood heeft aan genezing. Augustinus gebruikt deze beeldspraak niet zozeer om de rol van Christus als medicus te benadrukken, maar vooral om de kloosterlingen aan te moedigen

21 *Regula*, caput IV. Ik volg hier enkel de mannelijke versie van de *Regel* om vermoeiende hij/zij, broeder/zuster verwijzingen te vermijden. De vrouwelijke regel is dezelfde mits aanpassing van de geslachtsafhankelijke woorden.

22 Zie Tarsicius van Bavel, “correptio, corripere” in *Augustinus Lexikon*, II, 35-39; en zijn lemma “Discipline” in *Augustine through the ages*, p. 273-276, alsook het lemma “correction” van Vittorino Grossi in *Augustine through the ages*, p. 242-244.

23 De *correptione et gratia*, iii.5: “Ergo”, inquiunt, “praecipiant tantummodo nobis quid facere debeamus qui nobis praesunt, et ut faciamus orent pro nobis ; non autem nos corripiant et arguant, si non fecerimus”. (“Dat onze oversten zich tevreden stellen met het voorschrijven wat we moeten doen en te bidden opdat we het zouden doen, maar dat ze ons niet terechtwijzen noch verwijten maken, wanneer we het niet doen.”)

overtredingen te rapporteren.²⁴ Augustinus is er zich namelijk bewust van dat sommigen dit liever niet doen,²⁵ omdat men zich hierdoor de woede van de overtreder op de hals zou kunnen halen, en men verkiest de vrede in het klooster te bewaren.²⁶ In eerste instantie moet in alle discretie enkel de overste, de praepositus, verwittigd worden.²⁷ Indien het daaropvolgend privégesprek tussen overste en overtreder echter niets oplevert, en deze laatste zijn fout blijft ontkennen, wordt het discrete pad dat tot dan toe werd bewandeld verlaten: één of twee anderen worden nu op de hoogte gebracht buiten het medeweten van de overtreder om. Later wordt de overtreder dan in ieders aanwezigheid formeel beschuldigd van de overtreding; de twee of drie personen treden daarbij op als getuigen,²⁸ waarna de veroordeling en

- 24 Augustinus verwacht dat iedere broeder het niet zal nalaten om zijn medebroeder terecht te wijzen wanneer deze een overtreding begaat, en dat hij, indien nodig, ook anderen hiervan op de hoogte brengt. Voor ons leunt zulk een regeling misschien gevaarlijk dicht aan bij de organisatie van een politiestaat, maar een medebroeder wordt bijvoorbeeld zeker niet verondersteld actief op zoek te gaan naar andermans overtredingen. Zie *Sermo* 82.1 : “Admonet nos Dominus noster non neglegere invicem nostra peccata, non quaerendo quid reprehendas, sed videndo quid corrigas” (“Onze Vader waarschuwt ons elkaars zonde niet te negeren, om niet te zoeken wat je afkeurt, maar dat je verbetert wat je ziet”). Zie ook Adolar Zumkeller, *Augustine’s ideal of the religious life* (New York, 1986), p. 153-158.
- 25 Niet voor niets heeft de gehanteerde term *indicare* naast “melden, aangeven” ook de pejoratieve betekenis van “verklikken, verraden”. Over de mogelijke reactie van iemand die terechtgewezen wordt, zie Augustinus, *Exp. Galat.* 57. Over het politieke aspect van de kloosterorganisatie volgens Augustinus’ *Regula*, zie Thomas F. Martin, “Augustine and the politics of monasticism”, in *Augustine and politics*, (Lanham, 2005), chpt. 8, p. 165-186.
- 26 Ook in sommige van zijn preken en traktaten tracht Augustinus zijn publiek te overtuigen om elkaar steeds op een broederlijke manier terecht te wijzen, wanneer een zonde wordt begaan.
- 27 Augustinus onderkende zelf een probleem in de schijnbaar tegenstrijdige richtlijnen in de Bijbel : “*Berisp openlijk de zondigen, opdat de anderen worden afgeschrikt*” (1 Tim. 5,20) tegenover “*Berisp hem onder vier ogen*” (Mat. 18,15). Zie *Ep.* 95.3, waar ook nog andere tegenstrijdigheden worden vermeld. In preek 132 tracht Augustinus deze tegenstrijdigheid te verzoenen met te stellen dat het hier over een verschillende soort van zonde gaat: openlijke zonden moeten openlijk berispt worden, geheime zonden moeten privé berispt worden.
- 28 Augustinus steunt hiervoor op 1 Tim. 5,20 en Mat. 18,15-17

een gepaste straf volgt.

Augustinus geeft aan dat deze aanpak ook moet gevolgd worden voor alle andere overtredingen. Hij vat de verschillende stappen nog eens samen: *invenire, prohibere, indicare, convincere, vindicare peccatum*: het ontdekken, verbieden, melden (eerst aan de overste; later indien nodig ook nog aan één of twee anderen zonder medeweten van de overtreder), veroordelen en straffen van de zonde.²⁹ Ook moet iedereen hierbij steeds voor ogen houden dat dit alles moet gebeuren “met liefde voor de mensen, en haat voor de fouten”.³⁰

De laatste stap van de tuchtprocedure, het straffen, is voor onze studie natuurlijk het interessantste onderdeel. De straf wordt bepaald door de *praepositus*, de overste, of zelfs de *presbyter*, vermoedelijk voor zwaardere overtredingen, maar het kan ook zijn of het al dan niet over doctrinaire materie gaat.³¹ Met *presbyter* bedoelt Augustinus de priester die verbonden is aan het (leken)klooster, iemand die het sacramentele leven van de groep assisteert en bevoegd is inzake geloofsverkondiging, al zou het in principe ook om een ouderling kunnen gaan.³²

Augustinus staat erop dat de strafmaat zo moet worden gekozen dat de veroordeelde hierdoor de meeste kans maakt op genezing, dit betekent, op verbetering van zijn leven (een *emendatoria vindicta*).³³ Dit heeft grote gevolgen voor het bepalen van de strafmaat. Daar waar we uit de regel van Benedictus een lijst zouden kunnen extraheren van allerlei lichtere en

29 *Regula*, caput v.

30 *Regula* v: “Cum dilectione hominum, & odio vitiorum”.

31 Zie Luc Verheijen, *Nouvelle approche*, p. 394-396 over de verhouding tussen *praepositus* (overste) en *presbyter* (priester). De *presbyter* had een groter gezag dan de overste, en de broeders waren vooral gehoorzaamheid aan hem verschuldigd.

32 Indien men expliciet de priester bedoelt, zou men eerder gebruik maken van de term *sacerdos*.

33 De aanwezigheid van het neologisme “*emendatorius*”, dat nog 6 keer voorkomt in Augustinus’ corpus is één van de argumenten om het Praeceptum als een authentiek document van Augustinus te beschouwen.

zwaardere zonden met de daaraan verbonden straffen, vinden we in het *Praeceptum* slechts enkele algemene richtlijnen terug: de strafmaat hangt immers niet alleen af van de ernst van de overtreding, maar ook van de (in) gesteldheid van de veroordeelde. Hierdoor is het dus perfect mogelijk dat twee broeders voor eenzelfde overtreding toch verschillend bestraft zullen worden.³⁴ Als bisschop ervoer Augustinus als geen ander hoe moeilijk het soms is om een gepaste straf te vinden: het vereist een scherp psychologisch inzicht in de veroordeelde om de maximum kans te creëren dat deze door de opgelegde straf zijn gedrag ten goede zal wijzigen.³⁵ De strafmaat is volgens de Regel ook sterk afhankelijk van het feit of de overtreder spontaan zijn fout komt opbiechten, dan wel betrap wordt : in het eerste geval moet men hem sparen, en vooral voor hem bidden, ook al is de overtreding vrij ernstig.³⁶ In het andere geval mag hij voor dezelfde overtreding een zwaardere straf verwachten, opgelegd door *presbyter* of *praepositus*.³⁷ Verder stelt Augustinus dat, indien een veroordeelde zijn opgelegde straf niet aanvaardt, deze uit het klooster moet worden verwijderd (*proiectio*), ook wanneer de

34 Zie ook het voorbeeld dat nog volgt van iemand die spontaan zijn eigen overtreding meldt tegenover iemand die betrap wordt voor dezelfde fout.

35 Zie *epistula* 95 voor zijn verzuchtingen hierover : “Wat zal ik zeggen over bestraffen of niet bestraffen? Zeker, we willen dat dit alleen tot voordeel strekt van hen die wij menen te moeten straffen of onbestraft laten. Bovendien wat moet de maat van de straf zijn, niet alleen naargelang de aard en de grootte van de schuld, maar ook naargelang de geesteskracht van iemand, waarmee hij straf verdraagt of weigert, zodat hij niet alleen geen vooruitgang maakt maar er zelfs onder bezwijkt? Hoe ondoorgrondelijk en duister is dit alles!”; over Augustinus in zijn hoedanigheid als rechter, zie bijvoorbeeld Johannes Hellebrand (ed.), *Augustinus als Richter* (Res et Signa 5) (Würzburg : Augustinus-Verlag bei echter, 2009), in het bijzonder, Eva-Maria Kuhn, “Rechtsprechung durch den Bischofsrichter. Augustin und die Umsetzung der göttlichen Gerechtigkeit in der Praxis” (p. 106-155).

36 *Regula*, cap. v. Augustinus geeft hier het voorbeeld van *concupiscentia carnalis* dat al verder gegaan is dan het louter onfatsoenlijk kijken naar een vrouw: hier gaat het reeds om het ontvangen van geheime brieven (deze kunnen niets anders zijn dan liefdesbrieven) en van geschenken van een vrouw (zie T. van Bavel, *Augustinus van Hippo. Regel voor de gemeenschap* (Averbode, 1982, p. 82-83).

37 *Regula*, cap. vi: “secundum presbyteri, vel praepositi gravius emendetur”

overtreder zelf niet van plan is weg te gaan.³⁸ Hier wordt eigenlijk afgeweken van de zorg voor het zielenheil van de overtreder, dit om het zielenheil van al de andere medebroeders niet in gevaar te brengen, aangezien zij besmet zouden kunnen geraken door deze ene “zieke” persoon in hun midden.

Uit de richtlijnen over discipline blijkt dat de overste een grote macht (*potestas*) toebedeeld krijgt. De broeders zijn hem gehoorzaamheid verschuldigd als was hij hun vader, terwijl hij erop moet toezien dat de voorschriften worden nageleefd: het is zijn taak op fouten te wijzen en ze te verbeteren.³⁹ Wanneer dit zijn bevoegdheid of krachten te boven gaat, dan moet hij dit voorleggen aan de presbyter, die een groter gezag uitoefent.⁴⁰ We hebben reeds vermeld dat de overste of de presbyter de strafmaat bepaalt: in de Regel zelf wordt deze immers niet of nauwelijks concreet vastgelegd. De macht van de overste wordt echter enigszins getemperd door enkele voorschriften waaraan ook hij zich moet houden: hij moet natuurlijk zelf de aanbevelingen van de Regel naleven, en zijn gezag eerder door liefde dan door angst laten gelden.⁴¹ Augustinus wijst tevens op de grote verantwoordelijkheid die de overste voor zijn medebroeders draagt tegenover God. Omwille van zijn hogere positie, loopt hij spiritueel gezien ook groter gevaar. Het lijkt geen twijfel

38 *Regula*, cap. v : “quam si ferre recusaverit, etiam si ipse non abscesserit : de vestra societate projiciatur”. Ook hier kan Augustinus steunen op de Bijbel : *Mat.*, 18, 9-9 of 8, 11-12. In *epistula* 64 vermeldt Augustinus een gevolg van deze straf : “Recenti concilio statutum est, ut de aliquo monasterio qui recesserint vel proiecti fuerint, non fiant alibi clerici aut praepositi monasteriorum” (Ep. 64.3). (“Op een recent concilie werd bepaald dat zij die een klooster verlaten of eruit worden verwijderd, niet ergens anders clericus of overste van een klooster kunnen worden”).

39 *Regula*, cap. ix.

40 *Regula*, cap. ix. : “quod modum vel vires eius excedit” Volgens Luc Verheijen kan dit terugslaan op het gebrek van de (leken-)overste aan doctrinaire kennis, dit in tegenstelling tot de presbyter, die hierover wel het nodige onderricht gekregen heeft Luc Verheijen, *Nouvelle approche*, p. 394-396.

41 Een interessant geval vinden we in *epistula* 210 en 211 : er is gemor onder de zusters in verband met de nieuwe overste, ook al komt deze uit hun eigen gemeenschap (de vorige overste was Augustinus’ zuster). De priester die aan het klooster verbonden is, en ook nieuw is, lijkt in heel de commotie niet zozeer de rol van bemiddelaar te spelen, dan wel van aanstoker. Augustinus, de bisschop, moet dan maar orde op zaken stellen, maar hij weigert hiervoor naar hen af te reizen.

dat deze laatste bedenking voortspruit uit Augustinus' jarenlange ervaring als leidinggevende figuur (als overste en als bisschop), met de daaraan verbonden verpletterende verantwoordelijkheid voor het zielenheil van zijn gemeenschap.

Het is duidelijk dat het terugvallen op de *potestas* van de overste en presbyter en het opleggen van een straf een laatste redmiddel hoort te zijn, en dat Augustinus vooral het belang wil onderstrepen van het medicijn van de discrete broederlijke terechtwijzing. Indien het toch komt tot een veroordeling, wat zouden de mogelijke straffen dan kunnen zijn volgens Augustinus' Regel?⁴² We treffen alvast één concrete straf in de Regel aan: verwijdering uit het klooster indien de veroordeelde zijn opgelegde straf niet aanvaardt ook al had hijzelf niet besloten het klooster te verlaten.⁴³ In de *vita Augustini* van Possidius vangen we verder ook een glimp op van hoe Augustinus zelf omging met overtredingen: zo werd het zweren van een eed aan tafel door hem bestraft met één beker wijn minder dan voorzien voor de overtreder tijdens de maaltijd.⁴⁴ Ook vinden we er de flexibiliteit van de disciplinaire maatregelen uit zijn Regel in terug: wanneer iemand van zijn huisgenoten door wangedrag of overtredingen van de regel van goede zeden en fatsoen afweek, dan klaagde Augustinus dit aan of verdroeg hij het, naargelang dit wenselijk of nodig was.⁴⁵

42 Voor een bespreking van de zwaardere straffen, zie Luc Verheijen, "Expulsion, excommunication, dégradation", in zijn *Nouvelle approche de la règle de Saint Augustin*, p. 322-346.

43 *Regula*, cap. v.

44 Possidius, *Vita Augustini*, 25 : "... et in ecclesia populo praedicabat, et suis instituerat, ne quis iuraret, nec ad mensam quidem. Quod si prolapsus fecisset, *unam de statutis perdebat potionem*: numerus enim erat suis secum commorantibus et convivantibus poculorum praefixus." ("en in zijn preken waarschuwde hij het volk en leerde hij zijn huisgenoten, dat het niemand geoorloofd is te zweren, zelfs niet aan tafel. Als iemand toch in dit kwaad verviel, kreeg hij een beker wijn minder dan voorzien was") (vertaling : Tars van Bavel, *Veel te laat heb ik jou liefgekegen* (Heverlee : AHI, 1986), p. 76). Hierbij dient vermeld te worden dat Augustinus toen een gemeenschap van clerici leidde in de bisschoppelijke residentie (omwille van de vele bezoekers daar, kwam er geregeld wijn op tafel).

45 Possidius, *Vita Augustini*, 25.

Een zware straf die wel eens werd opgelegd is de *degradatio*, i.e. het ontnemen van iemands klerikale status,⁴⁶ wat natuurlijk enkel een klerikale monnik kon overkomen; voor hem betekende dit een groot verlies.⁴⁷ Bij Augustinus gebeurde een *degradatio* bijvoorbeeld wanneer iemand uit zijn *monasterium clericorum* gezondigd had tegen het principe van de gemeenschap van goederen en dus zijn gelofte van armoede had verbroken.⁴⁸ Augustinus geeft op een bepaald moment al zijn huisgenoten de mogelijkheid om het klooster te verlaten en toch de klerikale status te behouden (een soort van eenmalige amnestie voor defacterende kloosterlingen), daarbij één keer ingaand tegen zijn eigen ingestelde regel.⁴⁹ Een andere onverkwikkelijke zaak betreft twee leden uit zijn klooster, priester Bonifatius en broeder Spes, die zelf ook tot de klerikale stand wenste bevorderd te worden. Zij beschuldigden elkaar van een zwaar zedelijk vergrijp: Spes beschuldigde priester Bonifatius ervan hem een oneerbaar voorstel te hebben gedaan, en omdat Spes er niet wou op ingaan zou priester Bonifatius broeder Spes dan maar zelf beschuldigd hebben van een zedelijke overtreding. Enerzijds kon Augustinus in deze situatie broeder Spes niet wijden, noch bij iemand anders aanbevelen, dit om Bonifatius niet voor het hoofd te stoten; anderzijds wou hij de klerikale status van priester Bonifatius niet ontnemen (*degradatio*) zolang hij niet schuldig was bevonden.

46 Dit was natuurlijk ook een straf die buiten het kloosterleven werd uitgesproken door de bisschop voor een zware overtreding van een priester uit zijn diocese.

47 Over het verband tussen de strenge aanpak van overtredingen van clerici en het donatistisch schisma, zie H.B. Weijland, *Augustinus en de kerkelijke tucht : een onderzoek naar de grenzen van de kerk bij Augustinus tegen de achtergrond van het donatistisch schisma* (Kampen, 1965), in het bijzonder p. 167-177 (p. 172 : “door de voortdurende aanvallen van de Donatisten op het zedelijk karakter van de Catholica en haar clerus, werd Augustinus in deze richting (nastreven van een bijzonder heiligheidsideaal voor “zijn” geestelijken) gedreven. Onbetwistbaar heeft deze houding de tucht over de geestelijken bij de kerkvader een uiterst scherp accent gegeven, maar het heeft anderzijds ook bevorderd, dat het vertrouwen in de geestelijke hoogheid van het ambt voor vele ‘donkere’ eeuwen hersteld werd”.

48 Augustinus gaf namelijk enkel aan die personen de klerikale status, die bij hem wilden blijven leven in zijn gemeenschap, en dus alle persoonlijk bezit opgaven. Hij had dan ook het recht, vond hij, om hun klerikale status af te nemen wanneer ze het klooster wilden verlaten en van hun eigen inkomen wilden leven.

49 *Sermo* 356.14.

Aanvankelijk wilde Augustinus gewoon wachten totdat er zich nog een incident zou voordoen rond broeder Spes, die hij ervan verdacht schuldig te zijn, om deze vervolgens uit het monasterium te kunnen sturen (*proiectio*).⁵⁰ We merken dat er in de praktijk - naast de algemene richtlijnen over kloosterdiscipline in de Regel -, ook meer specifieke regels ontstonden in elk klooster aangaande de overtredingen en hun sanctie, al kon de overste nog steeds naar eigen goeddunken hiervan afwijken. De flexibiliteit in het kiezen van de straf vormt de sterkte (men kan steeds een passende straf op maat bepalen per individueel geval, dewelke dan het beste resultaat moet opleveren ter verbetering van het veroordeelde gedrag), maar tevens ook de zwakte van Augustinus' tuchtprocedure: het zet namelijk de poort open tot misnoegen en misbruik, omwille van de ogenschijnlijke(?) willekeur die de overste of presbyter aan de dag kan leggen in het bepalen van de strafmaat.

Een belangrijke vraag is of het geven van lijfstraffen tot één van de mogelijke strafmaten behoorde onder Augustinus' Regel. In de *Ordo monasterii* staat expliciet vermeld dat iemand die de regel verwaarloost en minacht, en zich niet betert, zweepslagen mag verwachten indien zijn leeftijd dit toelaat.⁵¹ Deze tekst vindt men echter niet terug in de Regel, waar nergens gewag wordt gemaakt van een fysieke strafmaatregel. Augustinus vermeldt in een brief wel een geval in zijn klooster, waar de overste een voormalig secretaris van hem bestraft had met zweepslagen, omdat deze op een ongeoorloofd uur aan het praten was met enkele religieuze zusters.⁵² Al was

50 *Ep. 78.3* : “cogitaveram primo sic ambos Deo relinquere, donec in uno eorum, qui mihi suspectus erat, aliquid existeret, unde non sine iusta et manifesta causa de nostro habitaculo proiceretur” (“Eerst had ik gedacht om beiden aan God over te laten, totdat in één van hen, die me verdacht leek, iets naar boven zou komen, waardoor hij met recht en reden uit ons huis zou worden buiten gegooid”).

51 *Ordo monasterii 10* : “Si non emandaverit, sciat se subiacere disciplinae monasterii sicut oportet autem talis fuerit aetas ipsius, etiam vapulet” (“indien hij zich niet betert, dan weet hij dat hij zich zal moeten onderwerpen aan de kloosterlijke discipline zoals het hoort, voorts wanneer zijn leeftijd zulks toelaat, zelfs zweepslagen zal krijgen”).

52 *Epistula 20*.5* : “Erat in monasterio nostro ex notario meo quidam qui me gemente non bonus evaserat et a praeposito monasterii eo quod inventus fuerit solus hora importuna cum quibusdam sanctimonialibus loquens plagis coercitus contemptibilis habeatur”. (“Er was iemand in ons klooster, een voormalig secretaris van mij, die, tot

Augustinus dan misschien zelf geen persoonlijk voorstander van lijfstraffen binnen een kloostergemeenschap, in principe kan men stellen dat deze wel degelijk konden worden uitgesproken en uitgevoerd indien men oordeelde dat het een verbetering van het gedrag tot gevolg zou hebben en het uit liefde voor de gestrafte werd beslist.⁵³ Augustinus geeft in zijn geschriften immers zelf aan dat een goede vader zijn zoon soms slaat uit liefde voor hem:⁵⁴ deze “pedagogische tik” - al spreken we in dit geval misschien beter van “pedagogische afranseling” - was in die tijd een algemeen aanvaarde opvoedingsmethode. Vermits men aan de overste moet gehoorzamen als aan een vader⁵⁵ betekent dit in principe dan ook dat de overste een “pedagogische afranseling” kan geven of bevelen aan één van zijn “zonen”, zolang dit maar gebeurt uit liefde en met het oog op verbetering van het gestelde laakbare gedrag.

Tot slot is er de vraag of ook de straf van afzondering, of eenzame opsluiting, werd of kon worden toegepast. Nergens wordt er in Augustinus’ Regel melding gemaakt van een kloosterling die wordt gestraft met eenzame opsluiting, al dan niet in een daartoe speciaal voorziene cel. Wel treft men in een appendix van een andere regel uit die tijd de toepassing aan van excommunicatio

mijn groot verdriet, niet goed eindigde : met zweepslagen bestraft door de overste van dit klooster, omdat hij betrapt werd op het praten in zijn eentje met enkele zusters op een onbetamelijk uur, werd hij als een verachtelijk iemand beschouwd”). Daarop had de broeder het klooster verlaten en werd hij nadien door een andere voormalig lid van Augustinus’ klooster, Antoninus, die tot bisschop van Fussula was verheven, maar zich er ernstig misdroeg, tot priester geconsacreerd zonder Augustinus’ toestemming.

- 53 Het lijkt mij niet aangewezen om de angst voor de pijn van de “chirurgische ingreep”, waarvan sprake is in de Regel (caput v : “cum timet secari”) wanneer een medebroeder niet wil genezen van zijn “ziekte”, te verbinden met een lijfstraf. Deze angst heeft eerder te maken met het pijnlijke proces van het afleggen van de zonde. Augustinus, die worstelde met de zonde van de concupiscentia carnalis, had immers vooral angst voor het medicijn: een celibatair leven in Christus. (Zie Conf. viii.16-29).
- 54 Zie voor voorbeelden het artikel van Theodore S. De Bruyn, “Flogging a son : the emergence of the *pater flagellans* in Latin Christian discourse”, *Journal of Early Christian Studies* 7(1999)2, 249-290 (i.h.b. p. 264-273).
- 55 *Regula*, caput ix : “praeposito tanquam Patri obediatur”.

binnen het monastieke leven. Dit komt neer op niet deelname van de gestrafte aan het gemeenschapsleven.⁵⁶ In hoeverre dit addendum, dat handelt over de correctie van de broeders, authentiek is, wordt betwijfeld, aangezien de straf *excommunicatio* wel afwezig lijkt te zijn bij andere vroegere regels (*Pachomius, Basilus, Cassianus*).⁵⁷ Alhoewel volgens Luc Verheijen de straf *excommunicatio* overeenkomt met *proiectio* in het monastieke leven,⁵⁸ lijkt er toch ook een mildere vorm van *excommunicatio* te bestaan, ook in het monastieke leven, waarin de gestrafte wordt uitgesloten van het gemeenschappelijk leven voor een bepaalde periode. Ook bij Christelijke gezinnen gebeurde het wel eens dat wanneer een kind zich misdroeg, men weigerde met hem of haar te eten, waarbij ze anderen verplichtten hetzelfde te doen.⁵⁹ Ook Augustinus' moeder Monnica, weigerde gedurende een bepaalde tijd met haar zoon onder één dak te leven en gezamenlijk te eten, omdat hij zich had bekeerd tot het *Manicheïsme*. Na een droom waaruit ze hoop putte dat Augustinus zich opnieuw tot het katholieke geloof zou bekeren, besloot ze opnieuw met hem samen te leven.⁶⁰

Eenzame opsluiting is dus in principe vanuit Augustinus' Regel verdedigbaar zolang het maar de verbetering van de gestrafte op het oog heeft en uit liefde voor de overtreder gebeurt. De ultieme straf, verwijdering uit het klooster,

56 Zie Vittorino Grossi, "correctio" in *Augustine through the ages*, p. 244, verwijzend naar het *addendum in de Regula quattuor patrum*. (Deze "regel" ontstond volgens de Vogüé in het eerste decennium van de 5de eeuw n. C. te Lérins en is mogelijk van de hand van Honoratus. (zie Adalbert de Vogüé, *Les règles des Saint pères. Tome 1 : Trois règles de Lérins au Ve siècle*, (*Sources chrétiennes* 297) (Paris, 1982)): "Indien iemand van de broeders zinloze praat uitkraamt (*sermo otiosus*), opdat hij niet zou worden onderworpen aan het bestuur, schrijven wij voor om hem gedurende drie dagen buiten te houden van het gemeenschappelijk leven en van conversatie, zodat niemand zich met hem associeert".

57 Adalbert de Vogüé, *Les règles des Saint pères. Tome 1 : Trois règles de Lérins au Ve siècle*, p. 180-204.

58 Luc Verheijen, p. 349.

59 Luc Verheijen, p. 336.

60 Luc Verheijen, p. 339, verwijzend naar Conf. iii. xi(19): "ut vivere mecum cederet et habere mecum eandem mensam in domo". ("zodat ze ophield samen met mij te leven en samen met mij dezelfde tafel in huis te delen").

heeft immers een belangrijk nadeel: men kan geen positieve invloed meer op deze persoon uitoefenen, terwijl men de veroordeelde uiteindelijk aan zijn lot overlaat. Dit zou betekenen dat men eigenlijk de persoon niet (langer) verdraagt, terwijl juist verdraagzaamheid een belangrijk onderdeel is van het christelijk, en zeker ook van het kloosterleven.⁶¹ Men zou dus kunnen stellen dat tijdelijke eenzame afzondering/opsluiting een straf is die past in de filosofie van Augustinus' leefregel. Bij eenzame opsluiting wordt immers het gevaar op besmetting naar de medebroeders toe sterk gereduceerd, aangezien de gestrafte tijdelijk van de gemeenschap wordt afgesloten. Men zou dit dus als een vorm van 'gecontroleerde, tijdelijke verwijdering' kunnen aanzien, - of om in de beeldspraak van de medische wereld te blijven, - een vorm van quarantaine, waarbij de "zieke" wordt afgeschermd van zijn medebroeders in een afgesloten ruimte, opdat anderen niet besmet zouden geraken, terwijl de opgeslotene de nodige tijd wordt gegeven om tot inkeer te komen.

Tenslotte rest er de vraag in hoeverre de reguliere kanunniken van de congregatie van Windesheim beïnvloed waren door de studie van Augustinus. De grote kopieerarbeid van de reguliere kanunniken van de congregatie van Windesheim zorgde ervoor dat hun kloosterbibliotheken rijkelijk gevuld geraakten met waardevolle werken in vergelijking met andere ordes. Met de grootste zorg waakte het algemeen kapittel over de degelijkheid van deze kopieerarbeid: elk boek waarmee de kloosterlingen in aanraking konden komen, moest zo feilloos mogelijk zijn.⁶² Maatregelen werden genomen in verband met de verspreiding van de regel van Sint-Augustinus en van de H. Schrift in de juiste lezing.⁶³ Naast de Heilige Schrift en de Bijbelcommentaren, mocht ook een uitgebreide verzameling van de kerkvaders niet ontbreken.

61 Zie Augustinus' *Expositio Sermones in Psalmos* 99 (100).

62 Acquoy (*Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, I, p. 205-214) roemde reeds de gedrevenheid waarmee de kloosters in hun beginjaren alles zo goed mogelijk op poten trachtten te zetten, waarbij vooral de zorg voor de uniformiteit en de degelijkheid van de teksten die ze nodig hadden in het oog springt; ze deden bijvoorbeeld grote inspanningen om een zo zuiver mogelijke tekst van de Heilige Schrift te bekomen (Hieronimus' Vulgata was immers over de eeuwen heen gecorrumpeerd geworden).

63 *Acta capituli generalis* 1471.

Het hoeft ons niet te verwonderen dat onder de kerkvaders Augustinus de voornaamste plaats innam.⁶⁴ Zo bezaten de *Martinisten*, de Leuvense moderne devoten van hun klooster Sint-Maarten, het grootste gedeelte van zijn werk.⁶⁵ Deze preoccupatie met Augustinusteksten maakte dat de congregatie van Windesheim een belangrijke rol speelde in de eerste verzamelde uitgave van Augustinus' werken. De drukker Johann Amerbach werd geholpen door een reguliere kanunnik van St. Leonhard, de Fries Augustinus Dodo, bij het samenstellen van de elf delen van zijn Augustinus-uitgave van 1506. Zo schuimde Augustinus Dodo bibliotheken af op zoek naar handschriften van Augustinus-teksten.⁶⁶ De *Martinist Martinus Lipsius*, grootoom van *Justus Lipsius*, werkte ook aan een uitgave van Augustinus, en ook hij ging hiervoor op zoek naar waardevolle handschriften in de verscheidene kloosters.⁶⁷ Omstreeks 1520 werd hij een vaste medewerker van *Erasmus* bij diens nieuwe uitgave van de werken van Augustinus (1528-1529). Meer nog, het was *Martinus Lipsius* die *Erasmus* er in de eerste plaats toe had aangezet een nieuwe editie van de verzamelde werken van Augustinus te maken.

De rijkdom van hun bibliotheken inzake Augustinusteksten, is natuurlijk veelbelovend voor de mogelijke invloed van Augustinus' teksten op de *Congregatie* van *Windesheim*, ervan uitgaand dat er een verband bestaat tussen het boekenbezit van een klooster en haar geestelijke belangstelling. Toch moet ook aangetoond worden dat deze werken niet alleen werden verzameld en bewaard maar ook werden gelezen. Hier horen we dan toch ook, voornamelijk van diegenen die het christelijke humanisme genegen waren, een ander verhaal. Toen Erasmus in de bibliotheek van het klooster van

64 "Nam Augustinus noster, quod ad veram christianam theologiam attinet, inter omnes veteres theologos maxime dignus est". ("Want onze Augustinus is - hetgeen de ware christelijke theologie aanbelangt - van alle oudere theologen de meest waardige.")

65 Zie W. Lourdaux, *Moderne devotie en christelijk humanisme : de geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot het einde der XVIe eeuw* (Leuven, 1967).

66 Zie M.P. van Buijtenen, "Windesheimers in Bazel St. Leonhard, 1462-1525", in : *Postillen en Maatschappij in de 15e en 16e eeuw*, Nijmegen, 1964, p. 200-233 (p. 214).

67 Vooral het moeilijke tiende deel, de *Sermones*, kwam op de schouders van Martinus Lipsius terecht.

Groenendaal vertoefde om er onder meer Augustinus' tekst van De doctrina christiana te bestuderen, werd hij met heel veel verwondering gadeslagen, bijna uitgelachen.⁶⁸ Martinus Lipsius moest tot zijn grote teleurstelling net zoals Erasmus vaststellen dat de nieuwe geest van het christelijk humanisme op weinig sympathie kon rekenen onder zijn ordegenoten.⁶⁹ En ook de bibliothecaris van Groenendaal, Guilhelmus van Leuven, schreef spottend dat het klooster zonder minste bezwaar oude en kostbare handschriften afstond, maar dat zeker geen van de stichtende werken, zoals de *Vitae partum*, de *Legenda aurea*, de bibliotheek mochten verlaten.⁷⁰ Het lezen van stichtelijke werkjes in de plaats van, of ten koste van, de studie van de Kerkvaders, leidde eerder tot bijgeloof dan tot religieuze verdieping. Erger is wanneer in het vormingsprogramma van de kloosterlingen erop gehamerd wordt dat lectuur vooral het hart moet vormen en geenszins dient om het hoofd te verrijken: aan de novicen wordt daarom bijna uitsluitend stichtelijke en devote lectuur voorgeschreven; de geprofesten mochten dan misschien wel een stapje verder gaan, - naast verdere stichtingslectuur stelt men lezing van sommige Kerkvaders voor, waaronder Augustinus : "*quaedam opera beati Augustini*" ("enige werken van de zalige Augustinus"), - onmiddellijk wordt er dan bij vermeld dat een te grote intellectuele bekommernis, hét gevaar voor het geestelijk leven is.⁷¹

Augustinusteksten waren dus ruimschoots aanwezig in haar kloosterbibliotheken om een invloed te hebben op de *Congregatie van Windesheim*. Het vele kopiëren in de beginjaren, meer nog, het komen tot een zo zuiver mogelijke Augustinustekst bij het uitgeven van de verzamelde

68 W. Lourdaux, *Moderne devotie en christelijk humanisme*, p. 216.

69 W. Lourdaux, *Moderne devotie en christelijk humanisme*, p. 226, (bijlage 62 : brief van Lips aan Melchior van Vianden).

70 W. Lourdaux, *Moderne devotie en christelijk humanisme*, p. 216.

71 *Bullarium*, f. 67-70. Hoofdprincipe is "ut studeant libros qui magis inflammant affectum et docent vicia extirpare et virtutes inserere, quam libros qui intellectum illuminant et de multis dubiis et quaestionibus informant" ("*opdat ze boeken zouden bestuderen die eerder de begeesting doen opvlammen en leren de zonden uit te roeien en de deugden te doen groeien, dan boeken die het verstand verlichten en informeren over vele onzekerheden en vragen*") ; zie W. Lourdaux, p. 180-181.

werken, leidde bijna automatisch tot een grondiger studie van Augustinus. Deze activiteit werd echter gedragen door enkelingen, die hun intellectuele ijver moesten verdedigen tegen de achterdocht van hun medebroeders. Vooral de nadruk die werd gelegd op het lezen van stichtelijke en devotielectuur in de opleiding, dit ten koste van teksten zoals die van de Kerkvaders, moet de impact van Augustinus' gedachtegoed op de kloosterlingen van de orde hebben gehypothekeerd.

Augustinus' Regel bepaalde niet hoe het kapittel moest bestuurd worden; welke levenswijze men zou volgen en welke straffen men in concreto moest voorzien bij overtredingen, en wie deze moest uitspreken. Dit vindt men in de eerste plaats allemaal terug in de statuten of constituties.⁷² De bewoners van het in 1387 gestichte klooster te Windesheim volgden de levensgewoonten van het klooster *Eemstein* en daar leefde men volgens de gebruiken van de proostdij van Groenendaal. *Godfried van Wevel* kwam de kloosterlingen van Eemstein deze gebruiken aanleren, maar de tekst van deze gebruiken is waarschijnlijk niet bewaard. Men mag veronderstellen dat het gebruikenboek (*Liber Ordinis*) van de Parijse Sint-Victorabdij aan de basis lag of misschien zelfs volledig gevolgd werd, maar dan met meer aandacht voor de beleving van het kloosterideaal in eenzaamheid.⁷³ Bij de oprichting van het kapittel van Windesheim besloot men uniforme statuten te maken voor de hele Vereniging; deze werden in 1402 definitief goedgekeurd. De oorspronkelijke tekst is bewaard gebleven in verschillende handschriften; één van de voornaamste handschriften is afkomstig uit Groenendaal en wordt nu bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (hs. IV 108). In dit handschrift vindt men ook toevoegingen : op de kapittelvergaderingen werden allerlei aanvullingen goedgekeurd en deze werden in sommige handschriften aan de

72 I. Van der Auwera, *De constituties der Windesheimse koorheren in zijn evolutie van 1402 tot 1639 voorgesteld*, 2 dln (tweede deel : tekstuitgave), licentiaatsverhandeling Leuven, 1964; R.Th.M. van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559*, proefschrift, Nijmegen, 1986; W. Lourdaux en E. Persoons, "De statuten van de Windesheimse vrouwenkloosters in handschrift en druk", in *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 6 (1964), blz. 180-224 (aanvullingen Werkgroep "Monasticon Windeshemense". *Newsletter*, 1 (augustus 1973), blz. 9-11).

73 *Liber Ordinis Sancti Victoris Parisiensis*, ed. L. Jocqué en L. Milis, Turnhout, 1984.

tekst van de oorspronkelijke statuten toegevoegd. Daarom liet het kapittel “bijgewerkte” teksten van de statuten uitgeven.⁷⁴ De eerste gedrukte versie verscheen in 1508 bij de reguliere kanunniken van Den Hem en draagt als titel : *Incipiunt statuta capituli de Windesim* (zie Acta Capituli, blz. 100); de tweede - dus terug bijgewerkte - tekst verscheen in 1553 in Utrecht, met de titel : *Regula beati Augustini episcopi cum constitutionibus canonicorum regularium capituli Windesemensis*⁷⁵ (zie Acta Capituli, blz. 157) en de derde werd gedrukt te Leuven in 1639 met de titel : *Constitutiones canonicorum regularium ordinis S.P. Augustini episcopi congregationis Windesemensis*.⁷⁶

Deze laatste uitgave wijkt sterk af van de vorige uitgaven omdat het kapittel de verordeningen van het Concilie van Trente moest opnemen (zie de besluiten goedgekeurd door het algemeen kapittel, *Acta Capitulum*, hs. Bollandisten, 37, blz. 25-27v°).

Zoals gezegd heeft Ilse Van der Auwera de tekst van de constituties bestudeerd, zoals deze evolueerde van 1402 tot 1639, maar ze duidt niet aan welke constituties van andere kloosterorden gebruikt zijn als basistekst. Pater Haverals hoopt dit jaar de oorspronkelijke tekst van de statuten uit te geven (met een Franse vertaling) en met aanduiding van de gebruikte bronnen (*Les constitutions des chanoines réguliers de Windesheim* zal verschijnen in de reeks *Sous la règle de saint Augustin*, vol. 14). Essentieel zijn dat de statuten van de kartuizers⁷⁷ en het *Liber Ordinis* van Sint-Victor⁷⁸.

74 Acquoy, *Het klooster*, 1, Utrecht, 1875, blz. 206-209.

75 Heruitgegeven door E. Amort, *Vetus disciplina canonicorum regularium et saecularium*, Venetië, 1743, blz. 540-608.

76 We raadpleegden het exemplaar uit de bibliotheek van het *Augustijns Historisch Instituut*, te Heverlee.

77 J. Hogg, *The evolution of the Carthusian statutes from the Consuetudines Guigonis to the Tertia probatio*, (Analecta cartusiana, 99), Salzburg, 1992; R. van Dijk, “Ad instar fratrum ordinis carthusiensis. Einflüsse der Kartäuserstatuten auf die Windesheimer Gesetzgebung”, in *Die Ausbreitung kartäuserischen Lebens und Geistes im Mittelalter*, ed. K. Thir en A. Drexler, 1, Salzburg, 1990, blz. 72-89.

78 L. Jocqué, “De Victorijnse wetgeving als inspiratiebron voor de constituties van Windesheim”, in *Ons geestelijk erf*, 59(1985), blz. 211-224.

Oorspronkelijk werden de algemene kapittelvergaderingen jaarlijks gehouden in het klooster te Windesheim (bij Zwolle), in het begin tijdens de tweede week en later tijdens de derde week na Pasen; vanaf de 17de eeuw werden ze om de drie jaar gehouden afwisselend in Duitsland en in de Zuidelijke Nederlanden omdat het Kapittel toen in twee provincies ingedeeld was.⁷⁹ Op de kapittelvergaderingen werden op de eerste plaats de bestuurszaken behandeld : welke wijzigingen diende men aan te brengen aan de tekst van de constituties; hoe moest de tekst van de constituties geïnterpreteerd worden, richtlijnen aan de priors en de visitatoren, enz. Maar er waren ook “buitengewone” onderwerpen⁸⁰ “opmerkingen, voorstellen, klachten en dergelijke die de leden van het Kapittel schriftelijk aan de prior generaal of het kapittel hadden doen toekomen”. Voegen we hieraan toe : het kapittel kon ook kloosterlingen straffen of de straffen verminderen. De dikwijls zeer beknopte verslagen van de kapittelvergaderingen tot 1611 werden uitgegeven door S. Van der Woude, *Acta Capituli Windeshemensis. Acta van de kapittelvergaderingen der Congregatie van Windesheim* (’s-Gravenhage, 1953); voor de periode daarna tot aan de afschaffing van het Kapittel raadpleegden we handschrift 37 van de Bibliotheek van de Bollandisten te Brussel, dat afkomstig is uit het klooster te Frenswegen.⁸¹

Om de strafcodex van een Orde of Congregatie te kennen, moet men vooral de hoofdstukken van de statuten raadplegen die handelen over :

- De bevoegdheden van het generaal kapittel, van het generaal definitorium, van de generale, provinciale en lokale oversten en van de visitatoren
- De organisatie van het schuldkapittel
- De overtredingen en hun bestraffingen

79 Acquoy, *Het klooster*, 2, Utrecht, 1886, blz.85-95.

80 Acquoy, *Het klooster*, 2, Utrecht, 1886, blz. 85.

81 *Capitula generalia Congregationis Laterano-Windesemensis ... ab anno 1609 usque ad annum 1811 collecta a Carolo de Cooth*; W. Lourdaux en E. Persoons, “De Acta Capituli Windeshemensis van 1600 tot 1792”, in *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 46(1965), blz. 221-231; aanvullingen Werkgroep “Monasticon Windeshemense” *Newsletter*, 2 (september 1973), z.p.

De hoofdstukken over het algemeen bestuur van het Kapittel vormen het eerste deel van de constituties. Er bestond geen scheiding van de machten, m.a.w. de verschillende bestuursorganen oefenden zowel de wetgevende, de rechterlijke als de bestuurlijke bevoegdheid uit.

Het generaal kapittel koos eerst de prior generaal, de kapittelsecretaris en de vier electoren die de 12 definitoren moesten kiezen. Het waren de definitoren die met de prior generaal in feite het Kapittel leidden. Het *definitorium* kon door de prior generaal ook samengeroepen worden op andere ogenblikken dan tijdens het generaal kapittel, bijvoorbeeld om de overtreding van iemand te beoordelen en hem te straffen. De prior generaal was ambtshalve lid van het *definitorium* en in de *Constituties* van 1639 werd voorzien dat ook de afgetreden prior generaal, de commissaris voor de Nederlanden en deze voor Duitsland en hun voorgangers ambtshalve leden zouden zijn; de electoren moesten nog slechts zes leden kiezen, waarvan er hoogstens twee tot het college van de electoren mochten behoren.

Het toezicht op de kloosters gebeurde door de jaarlijkse visitatie van visitatoren benoemd door het definitorium. Over de *visitatie* handelt het uitvoerige hoofdstuk negen van deel één van de *Constituties*. Dit belangrijk bestuursorgaan vond zijn oorsprong bij de Cisterciënzers en diende "*ob statum domorum nostrarum in sancta religione conservatur*" ("opdat de goede staat van onze kloosters zou bewaard blijven"). Na het onderzoek van de algemene toestand van de kloosters (gebouwen, financiële middelen en dergelijke) dienden ze elke kloosterling afzonderlijk te ondervragen en deze mocht vrij beschuldigingen uiten of verbeteringen voorstellen. Maar als hij iemand beschuldigde, moest hij deze beschuldiging ook kunnen bewijzen. De ondervraagde moest verplicht "*sub precepto obedientie*" ("onder de gelofte van gehoorzaamheid") op alle vragen antwoorden en, als het nodig was, konden de visitatoren hem ook verplichten "*onder ede*" te antwoorden en hem bijvoorbeeld bedreigen met excommunicatie. De visitatoren mogen niemand lichtzinnig veroordelen. Ze dienden hun beslissingen schriftelijk mee te delen in de *Chartae visitationis*, die voor andere orden (bijvoorbeeld de kartuizers) bewaard zijn, maar blijkbaar niet voor Groenendaal. Deze *Chartae* dienden tweemaal per jaar in het kloosterkapittel voorgelezen te worden. De visitatoren mochten ook in bepaalde gevallen de prior afzetten, bijvoorbeeld

wegens "*incauta familiaritas*" ("onvoorzichtige familiariteit") met vrouwen. Ook van andere kloosterlingen mochten ze de bevoegdheid afnemen. Enkel met toelating van het algemeen kapittel (of het definitorium) en van de prior generaal mogen ze iemand overplaatsen naar een ander klooster. De visitorator mag dit wel eigenmachtig doen als een gestrafte in zijn eigen klooster niet zoals het moet ("*debite*") kan gestraft worden of als er om een of andere reden een dringende noodzaak tot deze maatregel bestaat. Als de prior van het klooster waarnaar een kloosterling overgeplaatst is, bemerkt dat de gestrafte in nederigheid vooruitgang boekt, mag hij zijn straf verminderen.

In deel drie van de *Constituties* worden het schuldkapittel, de overtredingen en hun bestraffingen behandeld, want dit deel handelt over de "*observantie generales*" ("de algemene tucht").

Hoofdstuk vijf van deel drie handelt over het *Capitulum culparum* ("schuldkapittel"). De oorspronkelijke tekst van dit hoofdstuk komt volgens M. Haverals voor 85 % uit het *Liber Ordinis* van Sint-Victor en voor 15 % van de Statuten van de kartuizers. Oorspronkelijk was voorzien dat het schuldkapittel wekelijks zou worden gehouden. Eerst dienden de novicen hun overtredingen te bekennen en gestraft te worden en daarna diende hetzelfde voor de geprofesten te gebeuren, beginnend met de jongste geprofeste. Men moet dus zichzelf beschuldigen van lichte overtredingen die buiten het biechtgeheim vallen, maar de andere kloosterlingen mogen ook de kloosterling die schuld bekent, aanklagen ("*frater noster fecit vel omisit hoc vel aliud*" ("onze medebroeder deed dit of vergat dit of iets anders")) en de beschuldigde mag zich verdedigen. De voorzitter van het schuldkapittel bepaalt de straf, zoals we verder nog zullen vermelden. Alles wat tijdens het schuldkapittel gebeurde was geheim (men vindt dan ook zeer weinig gegevens over het verloop van deze kapittels). Als iemand iets over het kapittel aan buitenstanders meedeelde, moest hij streng gestraft worden.

De tekst van dit hoofdstuk werd weinig veranderd in de loop der jaren, maar blijkbaar stelde men vrij vlug vast dat deze bepalingen niet voldoende uitgebreid waren om alle overtredingen te beoordelen en van bestraffingen te voorzien. In 1432 kregen de prioren van Rooklooster en Zevenborren de opdracht om daarom "*ordinare capitula de gravibus, gravioribus et*

gravissimis culpis” (“hoofdstukken betreffende de zware, zwaardere en zwaarste overtredingen te bepalen”) (Acta, blz. 26). Er is nog niet onderzocht welke constituties van andere kloosterorden als basis gediend hebben voor hun tekst. In 1433 werd op de algemene kapittelvergadering verordend dat de bepalingen voorgesteld door beide prioren “*serventur pro forma, et secundum ea procedatur et iudicetur*” (“moeten gevolgd worden inzake vorm, en volgens deze richtlijnen moet er geprocedeerd en geoordeeld worden”) (Acta Capituli, blz. 26). Het algemeen kapittel van 1435 schreef voor dat deze bepalingen moesten onderhouden worden *pro forma*, maar men voegde eraan toe dat ze niet even bindend waren als de andere bepalingen van de *Constituties*. In de handschriften van de *Constituties* en in de druk van 1508 vindt men deze bepalingen op het einde van de tekst van de *Constituties*, maar vanaf de druk van 1554 vormen ze hoofdstuk zes van deel drie. Oorspronkelijk werden deze bepalingen voorafgegaan door een korte inleiding, waarin men meedeelde dat over de lichte, middelste en zware overtredingen niets werd bepaald omdat hun bestraffing overgelaten werd aan de voorzitter van het schuldkapittel. Het gedeelte van de inleiding met de vermelding dat men deze bepalingen overgenomen heeft uit de constituties van andere kloosterorden, maar dat men minder streng wil zijn dan deze orden “*propter humanam et communem fragilitatem*” (“wegens de menselijke en algemene zwakte”), blijft behouden in de uitgaven van 1553 en 1639.

De bestraffing van de overtreding gebeurt dus vanaf 1435 op twee niveaus : het lokale (in het schuldkapittel) en op het niveau van het algemeen bestuur (*definitorium en visitatoren*). Op lokaal vlak wordt de lichte schuld of overtreding bestraft, evenals de middelmatige schuld, de zware en de zwaardere schuld.

Lichte en middelmatige schuld

De bestraffingen zijn : publiek vergiffenis vragen, lezen van psalmen, verplicht worden om op de grond te eten, onthouding van eten en drank en geïsoleerd worden door de prior. Hierover zeggen de *Constituties* “*q uod si al iquis disciplinam accipere debeat mox in eodem loco in quo stat genua flectens, modeste scapulas denudet, ut etiam ad cingulum denudare se debeat : et sic consistens inclinato capite, aut prorsus taceat, aut hoc solummodo dicat “Mea culpa, ego me emendare volo” [...] Quod si prior eum non verberaverit, sed*

alius, quod tamen raro fiat, non cesset a verbere nisi ad iussionem prioris..." "Wanneer iemand de discipline moet ontvangen, buigt hij zo spoedig mogelijk op de plaats waar hij staat zijn knieën; ingetogen ontdoet hij zich van zijn scapulier opdat hij zich tot aan de gordel moet ontbloten; en zo staande met gebogen hoofd op rechtopstaand zwijgt hij of zegt enkel "ik beken schuld en ik wil me verbeteren" ... Als iemand anders dan de prior de geseling doet, hetgeen uitzonderlijk moet zijn, houdt deze niet op met hem te slaan tot de prior hem hiertoe de opdracht geeft." (Acta, blz. 269-270).⁸²

Zoals reeds gezegd werd in 1433-1435 een tekst aan de *Constituties* toegevoegd over de zware, zwaardere en zwaarste overtredingen.

Overtredingen	Straffen
Zware schuld	
Ruzies met medebroeders Niet vasten Kloostergeheimen verklappen	<i>men moet verschillende dagen zwijgen, driemaal publiekelijk vergiffenis vragen in de refter en driemaal gezeseld worden terwijl men psalmen opzegt.</i>
Zwaardere schuld	
Als men ongehoorzaam is uit weerspanningheid of opstandigheid; als men beroep doet op een externe jurisdictie; lichte diefstallen; als men samenzweert tegen de prior of valse getuigenissen uit, als men kwaadsprekt over de prior of de orde. Als men verdacht wordt van slecht gezelschap; als men iemand verwondt of doodt of brandsticht of zware schade aan het gebouw aanbrengt.	<i>als men schuldig bevonden wordt, wordt hij driemaal in de kapittelzaal gezeseld; hij moet op de grond eten en verliest zijn stemrecht. Dit stemrecht kan hij enkel terugbekomen als het definitorium of de visitorator dit toestaat.</i>

82 Vertaling constituties.

Zwaarste schuld	
<p>Als men geen penitentie wil doen voor zijn fouten.</p> <p>Als men de “enorme zonde” begaat (o.a. homofilie)</p> <p>Apostaten en fugitivi die binnen de 15 dagen niet terug naar het klooster gekomen zijn</p> <p>Brandstichters of personen die om een andere reden gevaarlijk zijn . Als men betrapt wordt op een zware diefstal of een moord begaat.</p>	<p><i>Hij moet door zijn prior dadelijk opgesloten worden als verdachte.</i></p> <p><i>Idem. Hij krijgt enkel brood, soep en bier tot hij door het definitorium of de visitator veroordeeld wordt. Hij mag enkel communiceren in doodsnood of mits een speciale gunst en daarvoor moet hij berouw tonen. In de gevangenis dient hij geboeid te blijven , deze boeien worden hem enkel afgenomen als hij te communie gaat en dit dient buiten de cel te gebeuren. De prior moet ervoor zorgen dat enkele kloosterlingen hem bezoeken om hem aan te zetten berouw te tonen. Zo hij door definitorium of de prior generaal uit de gevangenis ontslagen wordt, moet hij verder leven onder de bestraffing van de zwaardere schuld.</i></p>

Op het einde van de tekst over de zware, zwaardere en zwaarste overtredingen vindt men een paragraaf over de kloosterlingen die het klooster ontvluchten; één van de zwaarste problemen waarmee veel kloosterorden te maken kregen. Als men uit het klooster vlucht is men rechteloos. Het klooster organiseerde klopjachten om de gevluchte te zoeken en men mocht hiervoor de hulp van de burgerlijke macht inroepen. Maar men onderscheidt verschillende categorieën “vluchtelingen” :

- Als men zonder de nodige papieren aankwam in een ander klooster van het Kapittel : hij dient dan in verzekerde bewaring (“*sub firma custodia*”) gehouden te worden en men moest dan zijn prior verwittigen. Zijn klooster

moest dan de verblijfkosten aan het andere klooster betalen.

- Een kloosterling die langer dan een bepaald aantal dagen afwezig is (bijv. veertien dagen), wordt dan beschouwd als een afvallige (apostaat). Als hij gevangen genomen is, moet hij in de kloostergevangenis van zijn eigen klooster opgesloten worden, maar als dit moeilijk is, moet hij in een kloostergevangenis van het Kapittel opgesloten worden (zie hierover verder). Ze verblijven er op kosten van hun professieklooster.

Als een kloosterling verdacht wordt een ernstige overtreding begaan te hebben, moet hij door zijn prior in verzekerde bewaring geplaatst worden. Hij moet er leven op brood, soep en bier, tenzij de prior en de kloostergemeenschap oordelen dat hij andere levensmiddelen mag krijgen. Men bemerkt voor andere kloosterorden dat vanaf het einde van de 16de eeuw de veroordeling van deze verdachten gebeurde in een proces (eenvoudig proces, bijvoorbeeld zonder advocaten). In de uitgave van de *Constituties* in 1639 wordt voor het eerst over een dergelijk proces gesproken; er wordt enkel aangeduid dat de beschuldigingen nauwkeurig moeten onderzocht worden, maar er wordt niet aangeduid hoe dit alles moest gebeuren zoals wel het geval was bij de Kapucijnen. Het bestuur van deze Orde stelde in 1593 geheime richtlijnen voor deze processen op (*Modus procedendi*), die enkel de provinciaals mochten hebben. Ze werden pas in de 19de eeuw voor het eerst gedrukt.

Voor onze uiteenzetting over de overtredingen en hun bestraffingen steunden we tot nog toe op de eerste plaats op de verschillende redacties van de *Constituties*. De tekst van deze *Constituties* zoals vastgesteld in 1402 werd aangevuld door allerlei bepalingen, goedgekeurd op de generale kapittels. Maar niet alles wat op de kapittelvergaderingen beslist werd, werd opgenomen in de latere redacties van de *Constituties*, omdat vele beslissingen in functie van punctuele vraagstukken genomen werden. Daarenboven zijn niet alle beslissingen genomen op de kapittelvergaderingen overgeleverd geworden : van veel kapittelvergaderingen hebben we enkel beknopte verslagen; de samenstellers van de verzamelingen met teksten van de kapittelvergaderingen hebben zaken weggelaten, omdat ze oordeelden dat ze niet of niet meer belangrijk waren. Ook mag men niet vergeten dat het heel normaal is dat het Kapittel van Windesheim niet wilde dat de

“schandalen” bekend zouden worden in de buitenwereld en dit geldt zeker voor de veroordelingen van kloosterlingen. Deze veroordelingen vindt men dus niet altijd vermeld en als men namen van veroordeelde kloosterlingen vindt, wordt in deze veroordelingen meestal niet de overtreding en de straf aangeduid. Gelet op de voorschriften van de Constituties weet men natuurlijk dat het moet gaan om de zwaarste overtredingen, want enkel deze overtredingen werden door het generaal kapittel bestraft.

We zullen het achtereenvolgens hebben over de algemene bepalingen i.v.m. de kloosterdiscipline; vervolgens over de bepalingen over de kloostergevangenis en ten slotte over de veroordelingen vermeld in de Acta.

Bij de beslissingen over de kloosterlingen zijn er die “tijdsgebonden” zijn; andere zijn van meer algemene aard maar hebben betrekking op “lichte” overtredingen; er zijn bepalingen over “zware” overtredingen en ten slotte zijn er de richtlijnen aan de visitatoren.

Een typisch “tijdsgebonden” beslissing is deze van 1450: aan alle kloosterlingen van de Windesheimse Vereniging wordt verboden om naar Rome te gaan om daar de aflaten van het Heilig Jaar te verdienen (Acta, blz. 47). De mystiek kende in sommige Windesheimse vrouwenkloosters succes en vrouwelijke kloosterlingen, zoals *Alyt Bake*, schreven belangrijke, maar voor de gewone kloosterlingen moeilijk verstaanbare traktaten. Daarom bepaalde het kapittel in 1455 *“Nulla monialis aut soror cuiuscunque status fuerit conscribat aliquos libros, doctrinas philosophicas (aut prophetias) aut revelationes continentes [...] sub poena carceris. Si qui inposterum reperti fuerint praecipitur omnibus quod statim illi ad quorum conspectum vel aures pervenerint eos igni tradere curent; similiter nec aliquem transferre praesumant de latino in theutonicum”* (“Geen enkel moniaal of religieus van gelijk welk statuut mag boeken schrijven met filosofische stellingen of voorspellingen of openbaringen op straffe van opsluiting in de gevangenis. Als men in de toekomst dergelijke boeken vindt, wordt voorgeschreven dat de persoon die deze ziet of van hun bestaan op de hoogte is ze verbrandt en ook mag niemand teksten uit het Latijn in het Diets vertalen.”) (Acta, blz.53). In de eerste helft van de 16de eeuw zijn er verordeningen tegen het protestantisme (enkel de aanhangers van “*doctor Martinus Lutherus*” worden vernoemd) (Acta, blz. 124, 127, 128, 129, 130, 131, 149). In 1569 vindt men over de decreten van het *Concilie van Trente*

“Capitulum generaliter mandat omnibus prioribus et priorissis suae societatis, ut decreta Concilii Tridentini promulgari, sive in refectorio sive in domo capitulari curent, omniaque strictissime observari faciant” (“Het kapittel beveelt alle prioren en visitatoren dat ze op straf van ongehoorzaamheid niet enkel de kloosterbibliotheken onderzoeken aan de hand van de Index van de verboden boeken uitgegeven namens de Koning door Plantijn, maar ook de cellen van de kloosterlingen en als ze ergens verboden lectuur vinden, moet het boek opgestoot worden”). (Acta, blz. 186). Over de *Index librorum prohibitorum*, in 1570 uitgegeven door Plantijn, bepaalt het kapittel in 1570 *“Mandat capitulum districte omnibus prioribus simulque visitoribus idque sub poena inobedientiae ut iuxta indicem librorum prohibitorum hoc anno a Plantino regiae maiestatis nomine impressum, singuli corrigant, non modo bibliothecas suas sed etiam fratrum cubicula perlustrent et si aliquis libros interdictae lectionis ibidem invenerit eos statim vulcano tradat”* (“Het kapittel beveelt alle prioren en visitatoren dat ze op straf van ongehoorzaamheid niet enkel de kloosterbibliotheken onderzoeken aan de hand van de Index van de verboden boeken uitgegeven namens de Koning door Plantijn, maar ook de cellen van de kloosterlingen en als ze ergens verboden lectuur vinden, moet het boek opgestoot worden”). (een ander handschrift heeft de volgende tekst, waaruit blijkt dat men bij de transscriptie eigen bewoordingen kan gebruiken :

“Mandat... ut non modo bibliothecam suae domus verum etiam suos, suorumque fratrum libros diligenter excutiant, et ad librorum prohibitorum indicem a Plantino excusum videant, ne quid haereticum in eis suspectum retineant”) (Acta, blz. 190). (“Bevolen wordt dat de oversten hun kloosterbibliotheek grondig nazien aan de hand van de Index van de verboden boeken, uitgegeven door Plantijn en alle verboden boeken weghalen zodat geen ketterse ideeën in deze bibliotheken te vinden zijn”).

Enkele lichte overtredingen vermeld in de Acta.

De kanunniken moeten Latijn praten met mekaar, zo ze dit niet doen moeten ze dit zeggen in het schuldkapittel (1462) (Acta, blz. 64-65). In 1520 worden de prioren eraan herinnerd dat het stiltegebod, zoals voorgeschreven in de Constituties, moet nageleefd worden (Acta, blz. 119). In 1536 herinnert het generaal kapittel dat de Carthae visitorum moeten voorgelezen worden (Acta, blz. 144). Verbod om herbergen te bezoeken (*gravior culpa*) (1563, Acta,

blz.178; 1749, hs. Bollandisten, fo. 276v°). Aan de priorin van Barberendal te Tienen wordt meegedeeld dat ze geen religieuzen mag toelaten tot de professie die niet het Diets kennen (1586, Acta, blz. 222).

Daar de bestraffing van de zwaarste overtreding tot de bevoegdheid van de hoogste kapittelorganen behoorde, is het normaal dat men vooral over deze categorie overtredingen beslissingen in de Acta staan. Zo bijvoorbeeld : Er zijn verschillende bepalingen in verband met *fugitivi et apostatae*, zo in 1438 (ze hebben geen stem in het kapittel, Acta, blz. 33; zie ook bepaling hierover in 1442, Acta, blz.37); ze moeten overal waar ze gevonden worden *“detineantur sub firma custodia sub expensis domus suae professionis”* (“Ze moeten opgesloten worden onder strenge bewaking en dit op kosten van hun professiehuis”) (Acta 1442,blz.38); zie ook bepaling in 1446 (Acta, blz. 43) , 1457 (Acta, blz. 57) en 1479 (Acta, blz. 77). Men mag hen vergiffenis schenken als ze terugkomen en berouw tonen (Acta 1529, blz. 130). Men mag beroep doen op het burgerlijk gezag om ze terug te halen (Acta 1560, blz. 171). Op het privaat kapittel van Antwerpen in 1586 werd bepaald *“Capitulum motum suis rationibus censet et ordinat, ut utriusque sexus suae collegiationis personae, quae propter motus istos bellicos extra monastria sua morantur, statim a prioribus et priorissis suis revocentur, rebelles et inobedientes apostatae habeantur et tamquam apostatas contra eos procedatur”* (“Het kapittel om redenen hem bekend meent en beveelt dat alle personen van beide kunnen van de Vereniging die wegens oorlogsomstandigheden buiten hun klooster verblijven, door hun prioren of priorinnen terug geroepen worden; als ze niet terugkomen worden ze als rebellen en ongehoorzame apostaten aanzien en wordt tegen hen als apostaten opgetreden”) (Acta 1586, blz. 223), hetgeen bevestigd wordt op de algemene kapittelvergadering van 1589 (Acta 1589, blz. 233).

Andere overtredingen : men moet de rectoren bestraffen die vrouwen uitnodigen aan hun tafel tijdens de maaltijden (Acta, 1465, blz. 66). Zonder toelating van het generaal kapittel mag niemand boeken uit het Latijn vertalen (Acta , 1466, blz. 67); men heeft de toelating nodig van het bestuur om boeken uit te geven (Acta, 1573, blz. 205). Onder welke voorwaarden mag men naar de prior superior of het generaal kapittel schrijven (Acta 1498, blz. 96, zie ook Acta 1611, blz. 267)? Men tracht te beletten dat de kloosterlingen

beroep doen op het burgerlijk gezag (Acta 1518, blz. 116) of dat ze zich tot de H. Stoel richten om van hun kloostergeloften bevrijd te worden (Acta 1536, blz. 143, zie ook Acta 1709, hs. Bollandisten, fol. 200). In 1536 stelt men ook vast dat kloosterlingen *“contemnentes a missarum celebratione pertinaci animo frequentius et diutius abstinent”* “die het opdragen van de mis koppig verwaarlozen en herhaaldelijk en langdurige geen mis doen”.); ze moeten streng gestraft worden (Acta, blz. 143-144). Het generaal kapittel klaagt erover in 1544 dat zijn gezag zeer betwist wordt; de schuldigen moeten zwaar gestraft worden : priors moeten afgezet worden en andere kloosterlingen opgesloten worden of overgeplaatst naar een ander klooster (Acta, blz. 148). Kloosterlingen die door het generaal kapittel, de prior generaal of de visitatoren naar een ander klooster verplaatst worden, mogen zonder hun toelating niet naar hun eigen klooster terugkeren (Acta 1546, blz. 150). In 1565 moet de toestand in het Kapittel zeer slecht geweest zijn volgens de Acta (Acta, blz. 181). Men stelt ook vast dat sommige rectoren de sleutel van de ingangsdur van het kloosterslot van de monialen hebben en daarin gaan zonder hun socius; dat ze niet tevreden zijn met de dagelijkse kost. Het generaal kapittel kan dit niet aanvaarden en herinnert aan de voorschriften van Bonifacius VIII (Periculoso) over het kloosterslot (Acta, blz. 181-183). In 1683 herinnert men in dit verband aan de bepalingen van het *Concilie van Trente* (hs. Bollandisten, fol. 105). In 1586 klaagt men over de apostaten, die *“scandalose sine ordinatione divina et humana vivant”* (“schandelijk leven zonder goddelijke en menselijke wijding”) of ze leven *“impudice concubinariorumque esse in maximum scandalum”* (“onbeschaamd en in concubinaat waardoor ze groot schandaal geven”) ze moeten buitengegoid worden (Acta, blz. 223-224). Ook de gelofte van armoede wordt niet onderhouden (Acta 1611, blz. 269). In 1519 wordt verboden dat de kloosterlingen *“medicinam aut chirurgiam exerceant; aut curam corporalem extraneis impendant ullo modo”* “Geneeskunde of chirurgie uitoefenen of lichaamszorgen aan vreemden op een of andere manier verschaffen” (Acta, blz. 117). In 1544 vraagt het kapittel aan de visitatoren *“ut in visitationibus diligentius extirpare studeant dissimulationes, quae passim fiunt in domibus foeminarum”* “dat ze grondig onderzoeken of er geen vormen van onverschilligheid te vinden zijn, zie soms voorkomen in vrouwenkloosters”) (Acta, blz. 148). De visitatoren mochten in bepaalde gevallen de priors afzetten; het generaal kapittel specificeerde deze gevallen steeds meer, bijvoorbeeld in 1478 (Acta, blz. 75-76). Ze moeten

ook “*districte*” (“streng”) de kloosterlingen straffen, die de overgang naar een andere orde bespreken met hun medebroeders of hen hierover schrijven (Acta 1452, blz. 50).

Gelet op de belangrijke rol van de visitatoren bij het behoud van de kloosterdiscipline, is het niet verwonderlijk dat het generaal kapittel hen allerlei opdrachten gaf. In 1464 bepaalde het “*Per visitatores rebelles et inobedientes et suos praelatos invidiose accusantes, stricte corrigantur et ad viam humilitatis et obedientiae reducantur*” (“Door de visitatoren moeten de rebelse kloosterlingen en de ongehoorzamen en ook zij die hun prelaten ergernisgevend beschuldigen, ernstig bestraffen en teruggebracht worden naar de eenvoud en gehoorzaamheid”) (Acta, blz. 66). Over de verplaatsing van sommige kloosterlingen “*Visitoribus singularum domorum datur in mandatis a capitulo, ut exorbitantias et inquietudines aliquorum fratrum post crebras monitiones se non corrigentium enucleatius et manifestius in chartis suis conscribant atque perturbatores pacis et disciplinae nominatim capitulo generali explicent et significant, qui per eiusdem capituli ordinationem cum certis poenitentiis ad alias domos nostri capituli sunt emittendi*” (“Aan de visitatoren van de kloosters wordt door het kapittel opdracht gegeven dat zij de afdwalingen en ongerustheden van sommige broeders, die zich na herhaaldelijke verwittigingen nog niet bekeerd hebben en hierover in brieven schrijven onderzoeken en aan het generaal kapittel uitleggen en bekendmaken, zoals ze ook de broeders die de vrede en de kloosterdiscipline verstoren moeten bekendmaken; deze broeders zullen door het besluit van het kapittel bestraft worden met zekere straffen en zullen overgeplaatst worden naar andere kloosters”) (Acta 1488, blz. 85). Ze mogen vrij “*perversi*” kloosterlingen naar een ander klooster van het kapittel overplaatsen (Acta 1492, blz. 90-91).

Visitatoren krijgen soms de opdracht in kloosters de kloosterdiscipline te herstellen, zonder dat men weet om welke overtredingen het gaat. Zo moest deze in 1441 hersteld worden in Reimerswaal (Acta, blz. 36). In 1531 waren er blijkbaar grote problemen in Sint-Leonardus te Luik, de visitatoren hadden verschillende jaren nodig om het gezag te herstellen; men weet niet of ze van hun recht gebruik gemaakt hebben om meer kloosterlingen naar een ander klooster te zenden (Acta, blz. 137-139).

In 1572 mogen door de visitatoren alle kloosterlingen of sommige van hen van het klooster van Zaltbommel overgeplaatst worden (Acta, blz. 201). In 1640 krijgt de prior generaal de opdracht een "*litterae obediales*" te richten aan de rebellen van het klooster te Zevenborren; de kloosterlingen die tegen de *Constituties* handelen moeten gestraft worden (Acta hs. Bollandisten, fol. 43v°). In 1749 was er in het klooster te Neuss onenigheid tussen de kloosterlingen onder meer over de rekeningen van de procurator; de visitatoren moesten onderzoeken of de klachten gegrond waren en eventueel de procurator afzetten (Acta hs. Bollandisten, fol. 277v°).

In 1559 werd het kapittel verdeeld in zeven provincies; de derde was de Brabantse met 17 kloosters; de eerste provinciaal werd Joannes Latomus van Ten Troon (Acta, blz. 167-177). Later werd het aantal provincies beperkt tot twee: een voor de kloosters in de Nederlanden en de andere voor de kloosters in Duitsland.

Na de oprichting van de twee kloosterprovincies werden de visitatoren vervangen door twee commissarissen, die dezelfde bevoegdheden hadden als de visitatoren.

In de Acta vindt men enkele beslissingen over de verplichting om kloostergevangenen te hebben.

In 1439 bepaalt het Generaal Kapittel dat elk mannen- en vrouwenklooster binnen het jaar een "*cella carceralis*" moet hebben, dus een cel die als gevangenis kan gebruikt worden (Acta, blz. 34). Naast deze "*cellae carcerales*" zijn er vanaf 1494 vier "*carceres fortissimi*" ("streng gevangenen"), namelijk in Zwolle, Groenendaal, Boddiken en Keulen. Hier zullen voortaan de apostaten, fugitiven en rebellen opgesloten worden die in hun eigen klooster niet gemakkelijk kunnen gevangengezet worden. Ze worden in een van de vier kapittelgevangenen opgesloten op kosten van hun professieklooster (Acta, blz. 93). Deze beslissing is opgenomen in de aanvullingen op de oorspronkelijke *Constituties*. In de woelige jaren na de opkomst van het Protestantisme bepaalt het Generaal Kapittel in 1546 dat ieder klooster een "*firmum carcerem*" ("stevig gevangenis") moet hebben en dat men moet zorgen voor hand- en voetenboeien (Acta, blz. 150). In 1610 wordt besloten dat de rebelles et refractarii fratres" ("rebellen en weerbarstige

broeders”) zullen opgesloten worden in het “*domus poenitentiae*”, nl. het klooster Ter Nood Gods te Tongeren en dit op kosten van de prior van dit klooster (Acta, blz. 265).

Over de *poena carceralis* vindt men onder meer volgende verordeningen : De kloosterlingen die tijdens het H. Jaar (1450) naar Rome gaan moeten na hun terugkeer in de kloostergevangenis opgesloten worden en krijgen er enkel brood, soep en bier (Acta, blz. 47). Als de visitatoren in een klooster rebellen of perversen vinden of kloosterlingen die hun priors onredelijk aanvallen, moeten ze dezen in de kloostergevangenis opsluiten “*ut caeteri timorem habeant*” (“opdat de anderen schrik hebben”) (Acta 1452, blz. 50). We hebben reeds aangegeven dat kloosterzusters die mystieke traktaten schrijven, in de kloostergevangenis moeten opgesloten worden (Acta 1455, blz. 53). De *poena carceris* wordt ook voorzien voor kloosterlingen die zich tot de H. Stoel richten (Acta 1499, blz. 96). Gestrafte kloosterlingen die naar een ander klooster overgeplaatst werden, mogen zonder toelating niet naar hun eigen klooster terugkeren “*subeant poenam carceris*” (Acta 1546, blz. 150). Op het generaal kapittel dat in 1551 in Groenendaal plaatsvond, werd bepaald dat de priors zelf, indien het nodig was, kloosterlingen voor zwaardere overtredingen mochten opsluiten “*uti carcere seu disciplinae loco*” (“in de kloostergevangenis of in de disciplinaire plaats” (Acta, blz. 154); men voorzag dus naast de kloostergevangenis nog een cel die kon afgesloten worden. “*Incest*” met kloosterzusters wordt aanzien als een zeer zware overtreding die met gevangenisstraf moet gestraft worden (Acta 1563, blz. 178). Een kloosterling die ongehoorzaam is of weerspannig tegenover zijn prior en die herhaaldelijk verwittigd is geworden maar zich niet betert, moet opgesloten worden (Acta 1564, blz. 180). De kloosterling die zonder toelating van zijn prior naar de commissaris van de provincie gaat, wordt gedurende acht dagen opgesloten in het klooster van deze commissaris en daarna teruggestuurd naar zijn eigen klooster (Acta 1569, blz. 188). Het jaar daarop bepaalt het generaal kapittel dat “*poena carceris*” overal dadelijk moet gegeven worden in de gevallen voorgeschreven in de *Constituties* en de kapittelbesluiten en dit mag ook in andere kloosters gebeuren als dit sneller kan gebeuren (Acta, blz. 191). Aanhangers van Luther moeten volgens de bepalingen van generaal kapittel van 1527 opgesloten worden in de kloostergevangenis en om ze te

vinden mag men beroep doen op het burgerlijk gezag (Acta, blz. 128). Het jaar daarop wordt dit voorschrift nog aangescherpt; ze moeten ook in de boeien geslagen worden. Dit geldt ook voor de rebellen en ongehoorzamen (Acta, blz. 130).

Merkwaardig is dat men niet alleen om gevluchte kloosterlingen te zoeken beroep doet op het burgerlijk gezag. In 1569 wordt bepaald dat “slechtwillenden” met hulp van de burgerlijke macht mogen opgesloten worden in publieke gevangenissen of veroordeeld mogen worden tot de galeien (Acta, blz. 187). Deze kloosterlingen hadden blijkbaar groot schandaal verwekt en werden daarom naar openbare gevangenissen gezonden, maar men raadt in 1570 aan ze in een andere stad dan de stad waar het klooster gevestigd is, hiervoor te gebruiken (Acta, blz. 191). In 1573 schrijft het generaal kapittel voor dat enkele kloosterlingen uit Leiderdorp en Beverwijk, die blijkbaar gevlucht waren, door de burgerlijke macht gevangen zouden worden genomen en in een publieke gevangenis zouden worden opgesloten (Acta, blz. 206). Het jaar tevoren had de prior van Leiderdorp reeds hiertoe de bevoegdheid gekregen (Acta, blz. 201).

Het generaal kapittel vraagt soms advies aan juristen, meestal professoren van de Universiteiten van Leuven en Keulen, bijvoorbeeld in 1444 *“Commissum est prioribus Rubeaevallis et de Bethleem prope Lovanium ut inquirant a iurisperitis ac capitulo deferant quid iuris sit super bonis eorum qui de licentia vel non licentia ad alia monasteria eiusdem ordinis vel alterius transferuntur”* (“Opdracht wordt gegeven aan de prioren van Rookloosters en van Bethlehem bij Leuven dat zij aan rechtsgeleerden vragen en aan het kapittel medelen het juridisch statuut van de goederen van de broeders die met of zonder toelating naar andere kloosters van de orde of elders overgeplaatst worden”) (Acta, blz. 40) of in 1477 *“Visum est capitulo casus pro absolutione prioris collectos et in universitate Coloniensi examinatos, adhuc maiori deliberatione examinari in universitate Lovaniensi et huiusmodi examinatio procuranda commissa est prioribus de Bethleem et de Lovanio qui eos examinatos et in forma debita redactos futuro capitulo presentare habebunt”* (“In het kapittel werd het juridisch probleem onderzocht van de afzetting van een prior, dat onderzocht werd in de universiteit van Keulen. Besloten werd dat het grondig onderzocht moet worden aan de universiteit van Leuven en de prioren van

Bethlehem en Leuven (Sint-Maartensdal) dienen hierover op het volgend kapittel verslag uit te brengen”) (Acta, blz. 74). Onderzoek zal moeten uitmaken of dergelijke adviezen bewaard zijn gebleven.

Het Kapittel had ook kloosterlingen die een juridische opleiding hadden genoten. Eén van hen was een kloosterling van Groenendaal : Arnoldus Gheylhoven (+1442) . Zijn werken zijn de laatste jaren grondig bestudeerd door Professor Anton Weiler.⁸³ Voor ons is vooral zijn *Remissorium utriusque iuris* van belang : “*an alphabetically arranged repertory of canonical and juridical questions, in alphabetical order of subject matter*”.⁸⁴ Hij werkte hieraan vanaf zijn studietijd in Italië tot in 1429 en droeg het op aan de Kanselier van Brabant en grote vriend van *Groenendaal Joannes Bont*. Dit werk wordt in handschrift onder meer in de *Bibliothèque Municipale* (of *Médiathèque*) bewaard te Kamerijk, handschriften 609-611 (het werk bestaat dus uit drie delen). Alle soorten onderwerpen in verband met bestraffingen en overtredingen worden vermeld, onder meer sub verbo “*carcer*” (hs. 609, fol. 93r°-v°). Hij citeert voor dit onderwerp 34 teksten, maar geen enkele tekst handelt specifiek over kloostergevangenis.

Ook aan theologen vroeg men advies. Eén van hen is de Kamerijkse deken Gilles Carlier.⁸⁵ Adviezen van hem zijn zowel in handschrift (bijvoorbeeld Kamerijk, *Bibliothèque Municipale*, 414) als in druk⁸⁶ (18) bewaard. In de

83 M. Haverals, “Gheylhoven (Arnold)”, in *Dictionnaire d’histoire et de géographie ecclésiastiques*, 20(1984), kol. 1166-1169; Ant.G. Weiler, *Het morele veld van de Moderne Devotie, weerspiegeld in de “Gnotosolitos parvus” van Arnold Geheyloven van Rotterdam, 1423 : een Summa van moraaltheologie, kerkelijk recht en spiritualiteit voor studenten in Leuven en Deventer*, Hilversum, 2006; Id, “Arnold Gheylhoven over de twaalf vruchten van de Heilige Geest, de drie theologische en de vier kardinale deugden in zijn Gnotosolitos sive Speculum conscientiae (ed. Brussel, 1476), boek I, rubrieken 9, 12 en 13”, in *Ons geestelijk erf*, 81(2010), blz. 243-309.

84 Arnold Gheylhoven Roterodamus, *Gnotosolitos parvus e codice Seminarii Leodiensis 6 F 18* ed. A. Weiler, Turnhout, 2008, blz. xii.

85 Zie bijv. L. Hödl, Aegidius Carlerii, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3de uitg., 1(1993), kol. 179.

86 P. Frédéricq, “De *Sporta* en de *Sportula fragmentorum* van den Kamerijkschen deken Gillis Carlier, gedrukt te Brussel in de jaren 1478 en 1479”, in *Archief voor*

Sportula⁸⁷ vinden we twee reeksen adviezen in verband met Groenendaal :

- *Responsiones ad certas questiones ad instantiam magistri Henrici de Pomerio, religiosi in Septemfontibus* ("Antwoorden op zekere vragen van magister Henricus uten Bogarde, religieus in Zevenborren ...dit zijn mijn twijfels") (voorafgegaan door "*Ista sunt michi Henrico de Pomerio dubia*"). Hij was een kanunnik van Groenendaal.⁸⁸
- *Quid contra illatas iniurias sit agendum. Ad instantiam domini Egidii de Barlarem degentis in Viridi Valle*.⁸⁹ ("Wat doen tegen onrechtvaardige beledigingen. Onderzoek op verzoek van heer Egidius van Barlarem, verblijvend in Groenendaal").

Er komen in de kapittelverslagen veroordeelde kloosterlingen voor : wie zijn het en waarom werden ze veroordeeld en tot welk straf ?

Jaar : naam kloosterling, klooster	Reden	Straf	Ref.
1456 : Wessel, klooster Bergum	ongehoorzaamheid	?	Acta, blz.55
1501 : Leonardus Fabri, Arena	?	ontslag uit orde	Acta, blz. 99
1501 : Jacobus de Septem Montibus, Klooster Bethlehem te Herent	ongehoorzaamheid en fugitivus		Acta, blz. 99-100

Nederlandsche kerkgeschiedenis, 3(1888), blz. 1-31.

- 87 Het Latijnse woord Sporta en zijn verkleinwoord sportula betekent "mand(je), korf(je)". Deze titels, die aan twee bundels excerpten van verhandelingen, brieven en betogen van de Kamerijkse deken Gillis Carlier werden gegeven, wordt in de voorrede als volgt verklaard : "een korf met kruimels, gevuld van den afval der tafel, waaraan grooter godgeleerden gezeten waren".
- 88 Auteur onder meer van *De origine monasterii Viridisvallis*, uitgegeven in de *Analecta Bollandiana*, 4(1885).
- 89 Eerst kanunnik van Saint-Géry in Kamerijk, ook pastoor van Erembodegem. Hij verbleef in Groenendaal als commensaal; hij was ook een belangrijke weldoener van dit klooster, Dykmans, *Obituaire*, blz. 86-87.

1500 : Joannes Cleem van Sulta	rebel en richt zich zonder toelating tot de Romeinse Curie	gevangenisstraf	Acta, blz. 99
1530 : Petrus Titulus, Keulen	vagantes	gevangenisstraf	Acta, blz. 132
1551 : Bartholomaeus Kempis en Theodoricus Reens	onbekend	overplaatsing	Acta, blz. 155
1552 : Henricus Grueningen, Frenswegen	keert naar eigen klooster terug zonder toelating	gevangenisstraf	Acta, blz. 158
1565 : Arnoldus Ghestel, Windesheim	dief en apostaat	uit kapittel gezet	Acta, blz. 181
1572 : Mathias Manea Luik, St.-Leonardus	ongehoorzaam en excessen	overplaatsing naar Zevenborren	Acta, blz. 197-198
1572 : Gerardus Vulpes en Franciscus Philippi van Groenendaal	zie infra	zie infra	Acta, blz. 198
1572 : priorin van Facons Antwerpen	doet moeilijk bij visitatie	dient te gehoorzamen anders wordt ze afgezet	Acta, blz. 198
1572 : Christian Dosborch en Reinerus Tungris van Nazareth (Bredevoort)	rebellie tegen kapittel	mogen in Amersfoort opgesloten worden	Acta, blz. 201
1572 : Leiderdorp	rebellie	prior mag met hulp burgerlijke macht hen pakken en opsluiten in burgerlijke gevangenis	Acta, blz. 201
1573 : Gerardus de Raemsdonck, Petrus Lomel en Joannes Leonardi van Leiderdorp en Martinus Lomel van Beverwijk	zeer zware overtredingen	krijgt toelating om met hulp van burgerlijke macht in burgerlijke gevangenis op te sluiten	Acta, blz. 206
1573 : groot aantal kloosterlingen in Noord-Nederlandse kloosters (met naam aangeduid)	overtreding kloosterdiscipline	overplaatsing naar andere kloosters : Joachimus uit Leiderdorp overgeplaatst naar Groenendaal ; Jacobus Walterus van Den Briel "Ad carceres" (klooster niet vermeld)	Acta, blz. 206-208

? : Tilmannus Woestius, Roermond	geldzaken	prior mag beslissen of hij in Keulen moet blijven of elders moet geplaatst worden	Acta, blz. 255
1611 : Petrus Stampion, Ten Troon*	onbekend	generaal kapittel dient over zijn lot te beslissen	Acta, blz. 269
1611 : Franciscus Molinaeus, Melle	onbekend	overplaatsing naar Korsendonk	Acta, blz. 275
1611 : Odilia van Barberendal, Tienen	onbekend	prioren van Groenendaal en Bethlehem te Herent moeten over haar lot beslissen	Acta, blz. 276
1611 : Niet met naam genoemde kloosterling van Eberhardsklausen	onbekend	prior moet met discretie en met raad van vrome en voorzichtige mannen beslissen wat er met hem dient te gebeuren	Acta, blz. 277
1611 : Petrus Stampion, Ten Troon*	?	overplaatsing naar Eberhardsklausen	Acta, blz. 277
1611 : Martinus Loyaerts, Rugge	?	overplaatsing naar Korsendonk	Acta, blz. 277
1693 : Henricus Danckerts, Frenswegen	apostaat	opgesloten	Acta hs. Bollandisten, fol. 135, 137r°-v° : uitleg over zijn overtredingen
1709 : Henricus Heilinx, Frenswegen	gravissimi excessus	“in arctissima custodia detineatur” (“Moet in verzekerde bewaring gehouden worden”)	Acta hs. Bollandisten, fol. 199
1715 : Recoule, Luik	?	“ob excessus ieiunii relaxatio” (“Ontslagen uit gevangenis na veroordeling wegens de niet-naleving van de vastengebruiken”)	Acta hs. Bollandisten, fol. 216v°

1718: Slins, Luik (rector Griffn��)	?	?	Acta hs. Bollandisten, fol. 226v��
1728: De Spa, Weert	ruziemaker	?	Acta hs. Bollandisten, fol. 244v��
1737: Andreas Weybraecke, Elsegem**	vermoordt prior	levenslange gevangenisstraf in Rooklooster en Groenendaal	Acta hs. Bollandisten, fol. 263, zie infra
1749: Hageman, Riechenberg	apostaat	“propter iteratum relapsum” (“wegens herhaaldelijk hervallen”) veroordeeld tot gevangenisstraf	Acta hs. Bollandisten, fol. 278

* Het gaat hier over eenzelfde zaak rond de kloosterling Stampion (overtreding onbekend), waarin twee achtereenvolgende beslissingen worden genomen : eerst laat men het generaal kapittel over deze zaak beslissen, daarna wordt besloten hem over te plaatsen naar het klooster van Eberhardsklausen.

** Elsegem maakt deel uit van de huidige gemeente Wortegem-Petegem.

We hebben aangegeven dat het generaal kapittel bepaald had dat de kloostergevangenis van Groenendaal niet alleen bestemd was voor gestrafte kloosterlingen uit dit klooster, maar ook voor kloosterlingen van de Zuidnederlandse kloosters van het Windesheimse Kapittel.

Van de oorspronkelijke kloostergebouwen van deze priorij zijn enkel de kerk en een paar bijgebouwen bewaard gebleven.⁹⁰ Op de plattegronden en afbeeldingen van Groenendaal wordt de gevangenis niet vermeld, zoals ook voor andere kloosters meestal het geval is. De meeste kloostergevangenis

90 Zie vooral de publicaties van M. Erkens, “De geschiedenis van de priorij Groenendaal”, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 1981, blz. 21-23 en in dit Tijdschrift, 5 (1981) “Het einde en de overblijfselen van de priorij”, blz. 219-244. We zijn hem en Dr. Y. Goffin dankbaar voor de inlichtingen die ze ons verschaften over de gebouwen en site, zie van Y. Goffin, “Archeologische sonderingen op de site van de voormalige priorij van Groenendaal. De bevindingen van de laatste vijf jaren (2002-2006)”, in *Soignes-Zoniën*, 89(2007), blz. 25-28.

waren niet groot; ze waren bestemd om maar één gevangene op te sluiten en konden ook voor andere doeleinden gebruikt worden. Als een gevangenis bestemd was voor meerdere gevangenen, zoals bijvoorbeeld de kloostergevangenis van de Brusselse kapucijnen, bestond ze uit cellen. In veel kloosters was de gevangenis een onderaardse ruimte of gevestigd in het souterrain. Er waren geen vensters en de verluchting gebeurde door een pijp die op het dak uitkwam. De ruimte was niet verwarmd, maar de meeste andere ruimten in de kloosters waren ook niet verwarmd. De leefomstandigheden waren er meestal erbarmelijk. Dit blijkt onder meer uit de verslagen van de visitaties van alle kloosters in de Oostenrijkse Erflanden gedaan in de jaren 1780 in opdracht van Keizer Jozef II.

Op de vraag of kloosterlingen opgesloten geweest zijn in de Groenendaalse gevangenis geven de Acta Capituli geen antwoord. Wel vermelden ze enkele Groenendaalse gestraften.

Gerardus Vulpes (Voskens), ingetreden in 1562, wordt in 1572 tot de "*poenitentia carceris*" veroordeeld voor enkele maanden. Hij was waarschijnlijk veroordeeld wegens "slagen en verwondingen", want hij mag geen mes meer hebben en als hij hiermee betrapt wordt, moet hij op de grond eten en andere strenge straffen krijgen (Acta, blz. 198). Hij blijft in het klooster. Zijn overlijdensdatum is niet bekend (M. Dykmans, Obituaire du monastère de Groenendaël dans la Forêt de Soignes, Brussel, 1940, blz.43, 265, 412).

Een tweede Groenendaalse kloosterling Franciscus Philippi wordt in hetzelfde jaar (1572) door het generaal kapittel gestraft (Acta, blz. 198-199). Hij wordt tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld. Reden van zijn bestraffing is dat hij verschillende jaren "*gravissimo et turpissimo crimine se maculaverit*" ("Die zich door de zwaarste en ergste misdaad bevlekt heeft"). Hij heeft een kind verwekt en de onderhoudskosten van dit kind moeten door Groenendaël tot het 12 jaar oud is, betaald worden. Waarschijnlijk gebeurde dit toen hij rector was van het Gentse Galileaklooster, misschien met een kloosterlinge van dit klooster. Reeds in 1568 klaagt de Groenendaalse prior over zijn gedrag (Leuven, Rijksarchief, Kerkelijk Archief van Brabant, 14589, fol. 55r°-v°, 112v°; Dykmans, Obituaire, blz. 252-253, 416). Maar reeds in 1573 besluit

het generaal kapittel dat hij terug het gewone kloosterleven mag leiden omdat hij berouw toonde. Wel mag hij geen rektor of socius meer zijn in een vrouwenklooster of buitens huis verblijven (Acta, blz. 203).

In 1589 besliste het generaal kapittel dat Aegidius Dillens, die buiten zijn klooster en de kloosterlijke discipline in Vilvoorde woonde, moest gaan wonen in een besloten klooster van het Windesheimse Kapittel (Acta, blz. 233). Waarschijnlijk is hij teruggekeerd naar Groenendaal, waar hij tot aan zijn dood de functie van procurator bekleedde (Dykmans, Obituaire, blz. 190). Omwille van "*varii excessus et scandala*" ("verschillende overtredingen en schandalen") werden in 1706 twee kloosterlingen van Groenendaal bestraft (Acta hs. Bollandisten, fol.196), namelijk Boijs en Baltens. De eerste moet in Groenendaal blijven tot de prior generaal zal beslist hebben wat er met hem dient te gebeuren. Is hij uit het klooster gevlucht? We weten het niet; hij stierf waarschijnlijk niet in Groenendaal want hij wordt niet vermeld in het *obituarium*. Baltens moet binnen de acht dagen zijn obediëntiebrieven teruggeven en dus terugkeren naar Groenendaal. Volgens het obituarium was hij rektor van het Gentse Galileaklooster in 1701-1702 (M. Dykmans, Obituaire, blz. 184). Later werd hij subprior in Groenendaal, waar hij sterft op 20 mei 1737. Zoals E. Van Mingroot aangetoond heeft,⁹¹ hielp hij het Galileaklooster om "bevrijd" te worden van het commissariaat van Groenendaal; het Galileaklooster wilde een prior van een ander klooster als commissaris hebben. Men verstaat dat de prior van Groenendaal en de algemene kapittelvergadering hiermee niet akkoord waren; daarom moest Baltens terug naar Groenendaal komen. Zijn optreden wordt waarschijnlijk aanzien als een vorm van ongehoorzaamheid en rebellie.⁹²

In de Acta Capituli vindt men volgende beslissing van het generaal kapittel van 17 mei 1737 "*Reproductis coram venerabili definitorio presentis capituli generalis, ab eoque per dies quatuor discussis, actis in causa criminalis homicidii Andree Weybracke, canonici regularis professi Elsegemensis, definitorium censuit a sententia reverendissimi et amplissimi domini generalis*

91 In *Monasticon belge*, 7 : *Province de Flandre Occidentale*, 4, Luik, 1984, blz. 784.

92 E. Van Mingroot, "Galilea", in *Monasticon Windeshemense*, 1 : *Belgien*, Brussel, 1976, blz. 264 en 267.

prepositi, in eadem hac causa cum plena ejusdem cognitione concepta et in Aula exhibita, non esse recendendum” (“Het definitorium van het generaal kapittel beslist dat na lezing van de akten en hun onderzoek gedurende vier dagen over de moord begaan door Andreas Weybraecke, regulier kanunnik profes van Elzegem, het vonnis geveld door de generaal in deze zaak gebeurd is met volledige kennis van het definitorium, en dat het definitorium ook op de hoogte was van de mededeling ervan aan het Paleis. De zaak moet niet heropend worden”) (Acta hs. Bollandisten, fol. 263r°). Uit deze tekst weten we dat Weybraecke, een kloosterling van Elsegem⁹³ zijn prior vermoord heeft en dat hij hiervoor door de prior generaal met medeweten van het definitorium gestraft is en dat het vonnis meegedeeld werd aan de Landvoogdes. Hierachter schuilt echter een juridisch dossier dat grondig onderzocht werd door Professor E. Van Mingroot.⁹⁴ Vatten we zijn interessante studie samen.

Weybraecke vermoordde op 2 januari 1736 zijn prior Filip de Vos na een ruzie over het morsen van sla door een lekebroeder op de toog van Weybraecke tijdens het avondmaal. Daarop ontstond ruzie tussen Weybraecke en de prior, die dan door Weybraecke neergestoken werd. Hij vlucht naar zijn kamer, maar wordt 's anderdaags gevangen genomen en opgesloten op zolder in een ruimte die dienst deed als kloostergevangenis. Het klooster verwittigt de kommissaris-visitator, de prior van Zevenborren, en tevens de burgerlijke overheid (de Raad van Vlaanderen). Reeds op 9 januari onderzoekt de Raad dit dossier : men besluit een onderzoek te doen in Elsegem en de verdachte over te brengen naar de Oudenaardse stadsgevangenis. Dit laatste gebeurde op 10 januari, ondanks het verzet van de subprior, die oordeelde dat de burgerlijke overheid geen bevoegdheid had in deze. Om de lijkschouwing te kunnen doen werd het lichaam van de vermoorde prior opgegraven en dit zonder de toelating te vragen aan de Gentse bisschop. De kanunniken weigeren te getuigen. Men stuurt het verslag naar Brussel en daar beslist men op 31 januari dat het proces tegen de verdachte door de burgerlijke

93 Elsegem maakt thans deel uit van de gemeente Wortegem-Petegem.

94 E. Van Mingroot, “Een beruchte XVIIIde-eeuwse rechtszaak : de moord op prior Filip De Vos van Ten Walle te Elsegem (2 januari 1736)”, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, 29 (1981), blz. 143-193.

rechtbank moet beginnen. Weybraecke werd op 19 februari overgebracht naar de gevangenis van de Raad van Vlaanderen, het Gravensteen te Gent.

Intussen had op 13 januari de pauselijke nuntius vanuit Brussel een verslag naar Rome gestuurd met de vermelding dat volgens hem het proces tegen Weybraecke door het Kapittel van Windesheim moest gevoerd worden. De Kerk rekende hiervoor op de instemming van de vrome landvoogdes Maria-Elisabeth van Oostenrijk en deze beslist op 31 januari dat het Windesheimse Kapittel het proces moest voeren. Einde februari komt de prior generaal Augustinus Schepens vanuit Aken, waar hij prior was, naar Elsegem, vergezeld van één van de definitoren, Jacob Bollaert, prior van Sint-Maartensdal te Leuven. Ze wilden Weybraecke ondervragen in Gent en hem daarom laten overbrengen naar de bisschoppelijke gevangenis of naar het Alexianenklooster aldaar. Toen ze in Elsegem aankwamen, stelden ze vast dat Weybraecke overgebracht was naar het Gravensteen; daarom ondervroegen ze in Elsegem van 1 tot 8 maart de getuigen. Ze brengen hierover op 12 maart verslag uit bij de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen, maar deze is niet akkoord met hun conclusies. 's Anderdaags ondervragen ze Weybraecke, die volledig schuld bekent. De volgende dagen vindt het Windesheimse proces plaats en dit in aanwezigheid van de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen. Aanklager is de prior van het klooster te Melle, griffier Van Culemburg uit Zevenborren, rechter de prior generaal en zijn assistent is de prior van Sint-Maartensdal. Om het vonnis goed te kunnen motiveren raadpleegde men een commissie van experts, onder leiding van de Gentse bisschop. Deze commissie oordeelde dat Weybraecke niet mocht gedegradeerd worden (ontzet worden uit het priesterschap) en dat hij ook niet mocht overgedragen worden aan de burgerlijke macht, omdat deze straffen niet voorzien zijn in de Windesheimse constituties. Het vonnis luidde: Weybraecke zal levenslang opgesloten worden in de kloostergevangenis en dit op water en brood op de maandagen, woensdagen en vrijdag; op de andere dagen moet hij groenten en scharrebier krijgen. Ook wordt Weybraecke ontoerekenbaar verklaard; hij kan dus niet veroordeeld worden tot de doodstraf. De procureur-generaal was hiermee niet akkoord. Het vonnis werd op 24 maart ter bekrachtiging naar de landvoogdes gestuurd, maar de ratificatie bleef uit vooral omdat de Raad van Vlaanderen vond dat de Raad de beschuldigde moest vonnissen. De Geheime Raad adviseerde de landvoogdes het dossier voor te leggen aan

de Grote Raad van Mechelen, het hoogste justitieorgaan in de Nederlanden; hetgeen op 7 april gebeurde. Dit orgaan adviseerde (men kan zeggen, zoals te verwachten was) dat het proces moest gevoerd worden voor de Raad van Vlaanderen en dat als de beschuldigde tot de doodstraf zou veroordeeld worden, men aan de diocesane bisschop moest vragen Weybraecke te degraderen. De Grote Raad meende dat deze moord gelijk te stellen was met majesteitsschennis en dat dit misdrijf dus enkel door een burgerlijke rechtbank kon behandeld worden. De landvoogdes belast daarop Schepens zijn vonnis ter controle aan de Raad van Vlaanderen voor te leggen. Het bestuur van het Windesheimse Kapittel tracht de landvoogdes te overtuigen dat alleen dit bestuur bevoegd is om Weybraecke te veroordelen en dit was ook het standpunt van de Mechelse aartsbisschop, kardinaal d'Alsace. Men bevond zich in een patstelling; alleen de keizer te Wenen en de pauselijke curie konden de zaak oplossen. Het ging er vooral om te bepalen of de beschuldigde al dan niet met voorbedachten rade zijn prior vermoord had; zo ja, dan diende deze moord met de doodstraf bestraft worden en deze straf moest dan uitgesproken worden door een burgerlijke rechtbank. Daarom besliste paus Clemens XII dat hij het dossier tot zich trok. Zoals gebruikelijk benoemde hij een rechter in de Nederlanden om een nieuw proces te voeren, namelijk de bisschop van Ieper. Het proces zou plaatshebben in Gentse abdij van Boudelo. Weybraecke blijft intussen opgesloten in het Gravensteen. De Keizer stemt op 14 april 1738 in met deze procedure. De rechtbank oordeelt op 17 juni 1739 dat Weybraecke met voorbedachten rade zijn prior vermoord heeft; de Gentse bisschop moet hem uit zijn priesterlijk ambt ontsetten (degraderen), hetgeen op 26 juni gebeurt. Om niet de doodstraf te moeten ondergaan dient Weybraecke op 1 juli een genadeverzoek in en zijn straf wordt omgezet in een levenslange gevangenisstraf in een kloostergevangenis. Elsegem kon de hoge proceskosten niet betalen en moest hiervoor – zoals uitgebreid aangeduid in de *Acta Capituli*- beroep doen op de solidariteit van de andere Windesheimse kloosters. Weybraecke werd eerst opgesloten in de kloostergevangenis van Rooklooster,⁹⁵ maar vanaf 1758 in de Groenendaalse

95 Zou een lezer van dit Tijdschrift geen onderzoek willen doen over deze kloostergevangenis? De oudste gevangenis was naast de kloosterkeuken, zie "Catalogus fratrum choralium coenobii Rubeae Vallis", in *Anecdota ex codicibus hagiographicis Iohannis Gielemans*, Brussel, 1895, blz. 219.

kloostergevangenis en dit op kosten van Elsegem.⁹⁶ Hij sterft er op 18 oktober 1760.

Kan men in andere Groenendaalse bronnen nog aanduidingen vinden over kloosterlingen, die in de kloostergevangenis gezeten hebben of bestraft zijn geworden?

Van één kloosterling wordt in het *Obituarium* gezegd dat hij “*diversis vicibus incarnatus ac emissus*” (“verschillende keren opgesloten en terug vrijgelaten”) werd : Joannes Heylwigen, ingetreden in 1536 en overleden in 1551. Hij werd opgesloten omdat hij na zijn subdiaconaat zinloos was geworden. Omwille van zijn ziekte werd hij uit de gevangenis bevrijd, maar stierf kort daarop “*febre correptus*” (“aangetast door koorts”) (Dykmans, Obituaire, blz. 39, 273). Zijn opsluiting was dus geen straf; hij werd – zoals dat ook in vele andere kloosters gebeurde- omwille van zijn zinneloosheid opgesloten.

In de briefwisseling van de prioren P. De Walsche (1566-169) en Martinus de Mol (jaren 1569-1571), nu bewaard in het Rijksarchief te Leuven (Kerkelijk Archief van Brabant, 14589), worden twee *fugitivi* uit Groenendaal vermeld. De eerste is Joannes Talpa, ingetreden in 1558, die in 1568 als *fugitivus* leefde in Londen. De ambassadeur van Filips II in Londen vraagt aan prior De Walsche hem terug in het klooster op te nemen omdat Talpa zijn vlucht betreurd. De prior gelooft echter niet dat Talpa oprecht is, zoals moet blijken uit een brief van Talpa aan Martinus Talpa, misschien een verwante van hem of anders een naamgenoot (Briefwisseling, fol. 42v°-43v°; Dykmans, Obituaire, blz. 42). Hij stierf blijkbaar buiten het klooster.

In 1550 trad Petrus de But in; van 1559 tot 1560 was hij socius van de rector in de Sint-Trudoabdij de Brugge, daarna werd hij subprior in Groenendaal. Hij is ook *fugitivus* in Londen in 1568. Hij stierf waarschijnlijk ook buiten het klooster (Briefwisseling, fol. 41v°; Dykmans, Obituaire, blz. 40-41). Fugitivi trachtten dus blijkbaar naar het buitenland te vluchten, zodat ze niet

96 “Den 16 maart aen den heere rector Sigaut van Galileen tot Ghendt om te behandighen aen den procurator van Groenendael ter concurrentie van tafelcost van den gevanghen Wybrake aldaar”, Van Mingroot, “Een beruchte XVIIIde-eeuwse rechtszaak”, blz. 172.

konden teruggehaald worden om gestraft te worden. Een *fugitivus* die in het *obituarium* vermeld wordt is Theodericus de Madere (ingetreden rond 1400 ?) "*clam recessit presbiter existens nec aliquid aliquando certi de eo percepimus*" ("Toen hij priester was ging hij heimelijk weg en we hebben niets zekers meer over hem gehoord") (Dykmans, Obituaire, blz.14-15).

We moeten nog twee gevangen Groenendaalse religieuzen vermelden. Ze hebben wel niet in een kloostergevangenis gezeten, maar werden gegijzeld, door wie weet men niet. In 1608 beslist het kapittel de losprijs te betalen voor de vrijkoop van Livinus van der Elst, toen prior in Nunhem bij Roermond en van Joannes Succantius, prior van Udem (Duitsland) (Acta 1608, blz. 255). Onbekend zijn de leefomstandigheden in de Groenendaalse kloostergevangenis : licht zal de straf niet geweest zijn, zeker niet als de gevangenen volgens de voorschriften bijna de ganse tijd geboeid in de gevangenis moesten verblijven.

Veel kritiek in de kloosters tegen het eigen strafrecht en tegen het bestaan van kloostergevangenissen hebben we niet gevonden. Citeren we twee namen van tegenstanders : de benedictijn Jean Mabillon en de kapucijn Fessler.⁹⁷ Maar tijdens de Verlichting was er wel in de burgerlijke maatschappij veel onbegrip t.a.v. de kloosterrechtspraak. Deze moest verboden worden en de kloostergevangenissen moesten afgeschaft worden. Waarschijnlijk gebeurde dit eerst in Milaan en Mantua (1769), kort daarop ook in Beieren en in de Oostenrijkse Erflanden (maar niet in de Oostenrijkse Nederlanden) en dit vooral door Keizer Jozef II. De Kerk verbood de kloostergevangenissen pas op het einde van de 19de eeuw : er zijn nog verschillende kloosterlingen (misschien vooral vrouwen) die in die eeuw in de kloostergevangenis gezeten hebben.

Besluiten

1. Aan de hand van de Regel, de Constituties en de Acta Capituli kan men de strafcodex bepalen van het Windesheimse Kapittel, maar verder onderzoek zal moeten uitmaken welke bronnen de Windesheimers voor

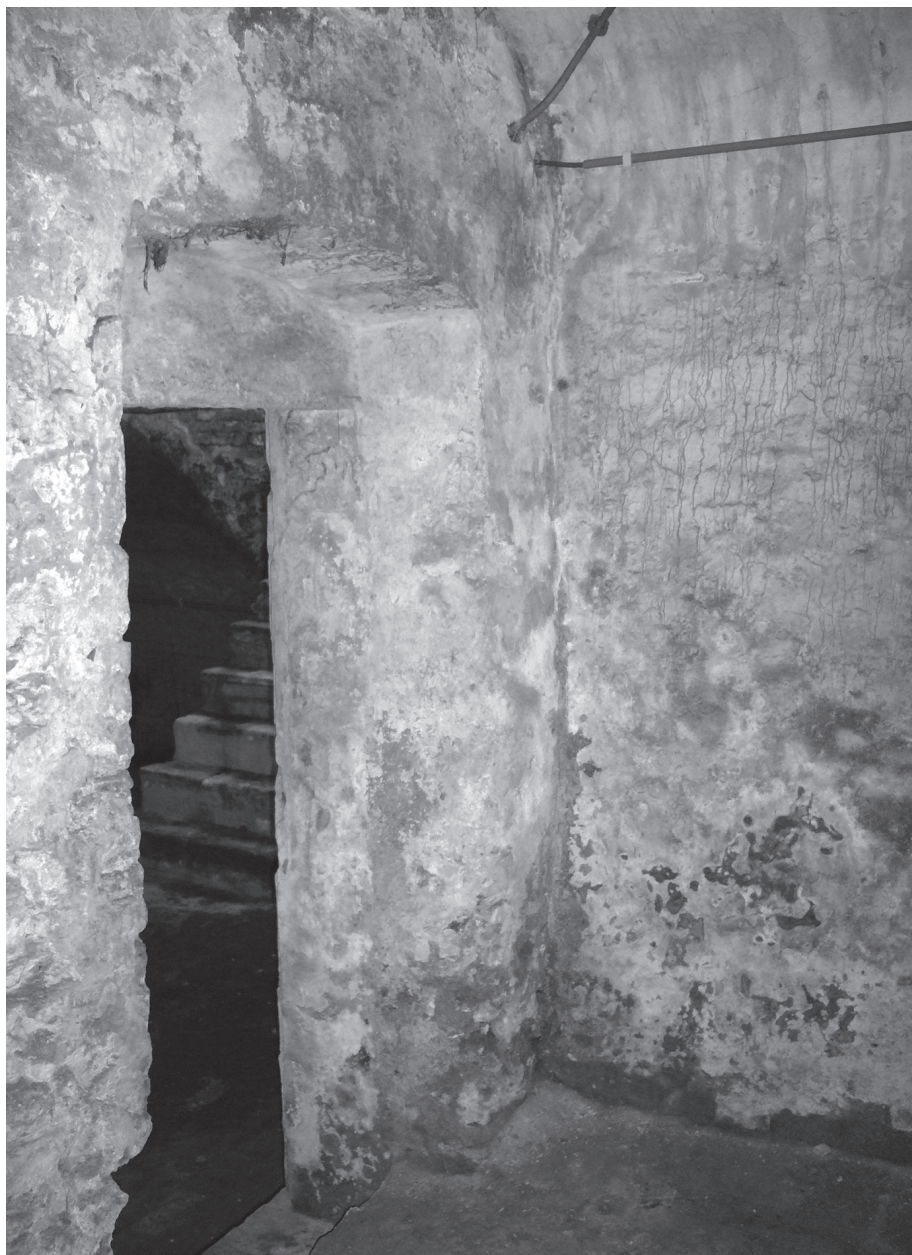
97 We zullen binnenkort een artikel publiceren over de afvallige kapucijn en zijn rol bij de afschaffing van de kloostergevangenissen in de Oostenrijkse Erflanden.

vele bepalingen gebruikten.

2. Bestaan er voor dit Kapittel richtlijnen hoe het strafrecht moet toegepast worden? Hoe een proces moest gevoerd worden? Dit was het geval in verschillende kloosterorden, maar voor Windesheim zijn zulke richtlijnen niet bekend.
3. In de Acta vindt men talrijke aanduidingen over kloosterlingen, die gestraft zijn geworden, maar uit ons onderzoek blijkt duidelijk dat niet alle “overtreders” zijn vermeld; ook wordt de reden van de bestraffing meestal niet aangeduid : men heeft dus andere bronnen nodig om het dossier te kunnen samenstellen. Een typisch voorbeeld van de karige inlichtingen die men vindt in de Acta is het geval “Henricus Danckerts” van Frenswegen (1693). In de Acta wordt gezegd dat er maatregelen moeten genomen worden omdat hij steeds opnieuw apostaat werd en omdat hij in Rome hiervoor absolutie vroeg. Hij moet de kans krijgen terug te keren naar de plaats waaruit hij vluchtte. We verwijzen hiervoor naar het handschrift van de Acta dat bewaard wordt in de bibliotheek van de Bollandisten (hs. 37). Dit handschrift komt uit Frenswegen en iemand uit dit klooster heeft een blad toegevoegd aan de Acta van 1693 met uitleg over de overtredingen begaan door Danckerts (fol. 17r°-v°). Men heeft dus naast de Acta andere bronnen nodig om een bestraffing te kunnen interpreteren. Een belangrijke bron om te weten wie tot een gevangenisstraf in een gevangenis in een ander klooster veroordeeld werd, zijn de kloosterlingen, zoals Van Mingroot aangetoond heeft in zijn artikel over Weybraecke.

E. Persoons en G. Van Reyn,
voor *Het Glazen Dorp, Hoeilaart*

Kluizenaars in het Zoniënwood

Het was Dhr. Persoons die me enkele jaren geleden vroeg om gegevens te verzamelen over kluizenaars in het Zoniënwood met het oog op de organisatie van een colloquium i.v.m. kluizenaars in de Nederlanden, colloquium dat momenteel nog niet plaatsgevonden heeft.

Volgens een oude kroniek van het Brabantse hof, geciteerd door J.B. Gramaye, zouden er ten tijde van Thomas van Cantimpré, dus in de 13e eeuw, in het Zoniënwood minstens duizend religieuzen en kluizenaars gewoond hebben. Volgens Gramaye, die in de 17e eeuw schreef, was dat niet verwonderlijk vermits er in de 16e eeuw nog 600 waren.¹

Al is het klaar dat er op verschillende plaatsen in het Zoniënwood kluizen stonden, dan zijn beide cijfers sterke overdrijvingen. We slagen er immers niet in ook maar enkele tientallen kluizenaars en kluizen terug te vinden. Nochtans was het woud (of het bos) de plek bij uitstek waar kluizenaars zich gingen vestigen. In Noord-Frankrijk vestigen 30% van de kluizenaars zich in een woud of bos. Andere favoriete plaatsen in Frankrijk waren toppen van heuvels en bergen (26%) of grotten (12%).² In Brabant ligt dat wel even anders. De nabijheid van water, een abdij, een kerk zijn eveneens factoren die de mogelijke vestiging van kluizen bespoedigen. Tenslotte vestigen sommige kluizenaars zich ook op kerkhoven, blijkbaar vooral in de vroege middeleeuwen. Het is dus duidelijk dat in onze regio (Brabant) het woud of het bos de voorkeur zal genoten hebben. Voor het Zoniënwood zijn er gegevens beschikbaar na het jaar 1000, wat echter niet betekent dat er voordien geen kluizenaars zouden geweest zijn. Zo worden er voor Noord-Gallië (waaronder België) 250 kluizenaars of reclusen in vroeg-middeleeuwse teksten vermeld.³

-
- 1 Gramaye geciteerd door Sander Pierron, *Histoire illustrée de la forêt de Soignes*, Brussel, T. III, pp. 17-18.
 - 2 SAINSAULIEU J., *Ermites in Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, T.XV (Egerie-Eusebie), coll. 766-787.
 - 3 HEUCLIN J., *L'ermite et la mort durant le haut Moyen Age in, Revue du Nord* T. LXVIII, 1986, pp. 153-168.

Een groot deel van hen, ongeveer een derde, leefde, zoals gezegd, op een kerkhof. Na de middeleeuwen zijn er nog sporadisch vermeldingen van kluizenaars. Soms verblijft een kluizenaar met zijn gezin in een kluis, zoals een man in 1599 die langs de “waelse wech” in het Zoniënwoud woonde. Hij had er drie hutten. “Inde eene cockt (sic) hij zijn eten ende zijn hoenderen ende kieckens slaepender in. Inde twee slaapt hij met zijn huysvrouw ende haer kindt ende inde derde slaapt zijnen socius oft medegesellen”. De man zat er voor zijn kluis of hut en bedelde er. Hij was niet aan zijn proefstuk toe en had eerder in Scheut een kluis gedeeld met andere personen. Lang heeft het daar niet geduurd “want zeer corts hebben teghen malcanderen begonst te kijven ende vechten, soo hun habitacie verlaeten ende van hier ende daer geloopen”⁴. In de loop van de 17e eeuw zijn er vermoedelijk moeilijkheden gerezen met één of andere kluizenaar. In een document uit de 18e eeuw (1718) staat nl. te lezen dat bisschop Boonen de oprichting van nieuwe kluizen verbood. “Ils sont mêmes défenduz dans le diocèse de Malines”⁵. Ook eerder spreekt men over kluizen in de voorwaardelijke wijs: “indien het bisschoppelijk hof kluizenaars in haar diocees wil, wat ze sinds wijlen bisschop Boonen niet meer toegelaten heeft, sinds die geschiedenis gebeurd (is) tussen de kluizenaars achter het Rood Klooster”.⁶ Een laatste kluizenaar vinden we in de 18e eeuw. Het is een echte vreemdeling die zich hier komt vestigen, Thomas Jansen Thorson, een bekeerde Noor. Hij vraagt in 1718 om een kluis aan de Kapel van Welriekende te mogen betrekken die Pierre Witz voor hem zou bouwen. Pierre Witz staat voor Pierre Rowies. Men gaat daar niet op in :het lijkt me niet passend in het woud, waar er gedurende meer dan 100 jaar geen geweest is. (“Il me semble que cela ne convient aucunement dans la forêt, et qu’il n’y a jamais eu en cent ans”), schrijft de woudmeester.⁷

Wat de benaming aangaat is het zo dat het woord kluis slaat op een pand waar regelmatig één of meer personen woonden, terwijl het woord hutte

4 A.RA.B., Rekenkamer, Avis en Finances, 334, f°249-250.

5 A.RA.B., Rekenkamer, Avis en Finances, 530, ongenummerd.

6 A.RA.B., Rekenkamer, Avis en finances, 391, f° 371-376.

7 A.RA.B., Rekenkamer, Avis en Finances, 530.

ons inziens eerder betrekking heeft op een plek waar in het vroegste stadium een reiziger onderdak kon vinden wanneer hij bij het vallen van de avond niet meer in een naburig dorp of stad raakte. Later werden sommige van deze hutten permanent bewoond, andere verloren hun oorspronkelijke functie. Men vindt deze hutten terug langsheen grote wegen, denk maar aan de verschillende “hutten” langs de “waelse wech” in Sint-Genesius-Rode, de Grote -, Kleine en Middenhut of hier in Hoeilaart aan de Hutdelle, gelegen in de onmiddellijke nabijheid van de weg die van Brussel naar La Hulpe voert. Wat het Zoniënwoud aangaat is het zo dat de meerderheid van de monastieke stichtingen voorafgegaan werden door een kluis. Het aantal kloosters verbonden met het Zoniënwoud varieert volgens de auteurs. Sander Pierron rekent er 14, waaronder ook de vrij veraf gelegen kloosters van Nizelles en Aywiers. We nemen als basis echter de 7 kloosters zoals ze geportretteerd werden in de catalogus van de tentoonstelling over het Zoniënwoud in de gebouwen van de toenmalige “Royale Belge” in 1987 ⁸ en we vullen deze reeks aan met het klooster van Boetendaal in Ukkel.

Bij de oudste kloosterstichtingen behoort Terkameren, gesticht net vóór 1200. Voor deze stichting vond ik geen vermelding van een aldaar vroeger bestaande kluis. Dit is evenmin het geval voor Hertoginnedal gesticht in 1262. Beide kloosters zijn vrouwenkloosters, het eerste een cisterciënzerinnenklooster, het tweede een dominikanessenklooster. Hertoginnedal was bovendien een klooster voor adellijke dames. Naast deze twee vrouwenkloosters zijn er de drie priorijen van de Augustijnerorde. Alle drie hebben een antecedent onder de vorm van een verblijf van kluizenaars. Voor Groenendaal zijn deze kluizenaars bij naam gekend. De eerste was Jan Van Den Bossche, vervolgens kennen we Arnold Van Diest en tenslotte is er Lambertus Van Horne, die de Groenendaalse kluis verlaat wanneer Ruusbroec en zijn metgezellen er in 1343 toekomen en naar de kluis te Boetendaal trekt.

Voor Rood Klooster kennen we een kluis aan Ten Bruxken, bewoond door Gillis Olivier. Hij kreeg er het gezelschap van een kapelaan van de Sint-Goedelekerk, Willem Daneels, en van een leek, Walter van der Molen. Omdat de plek te

8 Het Zoniënwoud “Kunst en geschiedenis van oorsprong tot 18de eeuw, Watermaal-Bosvoorde, Oudergem, 1987, pp. 169-257 (Hoofdstuk Zoniëns zeven kloosters).

drassig was schonk Johanna van Brabant wat grond hogerop gelegen in het woud waar ze een nieuwe kluis stichtten, de “Rode Cluse” die in 1373 zal uitgroeien tot een Augustijnerpriorij.⁹ In de onmiddellijke buurt was er ook nog een kluis te Drieborren.

In Zevenborren was het een kapelaan van de Sint-Pieterskerk uit Anderlecht die zich rond 1380 samen met enkele gezellen kwam vestigen in een kluis aan de Zennebeek. De stichting als priorij gebeurde in 1388.¹⁰

De zesde abdij is Terkluizen, l’Ermite in het Frans. De naam duidt het dus reeds aan. l’Ermite was een afhankelijkheid van de abdij van Gemblours. Ze verkreeg in 1131 van de hertogen van Brabant een plek “Dudinsart” in Eigenbrakel. In een bulle van paus Celestinus III (1191-1198) is er duidelijk sprake van een kluis met een kerk: “heremum Sanctae Mariae apud Brenam cum ecclesia”. De plaatsnaam l’Ermite zelf duikt voor het eerst op in 1331 waar verwezen wordt naar de gebroeders Wetrekin de liermicte. Later, in 1399, wijst Johanna van Brabant de plek toe aan een groep kloosterzusters uit Wauthier-Braine. Het gaat hier duidelijk om een herstichting. Lang hebben ze daar niet gewoond. Na een brand in 1456 verhuisden ze naar Brussel, waar ze het klooster van Jericho betrokken. De kapel echter overleefde de brand en staat er nog steeds. Deze dames namen eveneens de regel van de reguliere kanunniken van St-Augustinus aan.¹¹

De zevende abdij die in het Zoniënwoud gelegen is, is deze van de Kapucijnen in Tervuren. Zij werd door aartshertogin Isabella in 1626 gesticht (kerkwijding 1627). Aan deze stichting ging geen kluis vooraf op een plek afgebakend in het Zoniënwoud. Nochtans liet Isabella in de tuin een privékapel bouwen met ernaast een slaapcel met keukentje. Dergelijke onafhankelijke constructie valt te beschouwen als een kluis binnen het klooster.¹²

9 MAES A., Rouge-Cloître. Rood Klooster, S.I. (Oudergem), 1964.

10 MAZIERS M., De priorij Zevenborren in Het Zoniënwoud, Kunst en geschiedenis...op. cit., pp. 231-233.

11 BOSSE J., Le couvent de l’Ermite à Braine-l’Alleud, S.I. (Braine-l’Alleud), 1983.

12 EVERAERT L., Het Kapucijnenklooster van Tervuren in Het Zoniënwoud, Kunst.... op.cit., pp.247-249.

Aan deze zeven kloosters voegen we nog het klooster Boetendaal toe, gesticht rond 1466/1467 door de echtgenote van Filips de Goede, Isabella Van Portugal. De grond werd haar echter voordien geschonken door Filip Hinckaert. Ook voor Boetendaal is er een kluis geattesteerd in de 14e eeuw. Ze komt voor in alle rekeningen van de ammanie Brussel gedurende de ganse tweede helft van de 14e eeuw (1346-1399). Merkwaardig is dat er bij deze kluis ook een kerkhof wordt vernoemd. Het was hier dat Lambertus van Horne zich in 1343, na zijn vertrek uit Groenendaal, kwam vestigen. Hij overleed er in 1363.¹³

Uit deze gegevens besluiten we dat de grote meerderheid van de kloosters in het Zoniënwoud voorafgegaan werd door een kluis en dat deze kluizen meer dan een kortstondig bestaan kenden. Voor de Tervuurse Kapucijnen was dit niet het geval, maar daar was a.h.w. een kluis voorzien binnen het kloosterdomein. Voor de twee oudste vrouwenkloosters, Ter Kameren en Hertoginnedal, ligt de situatie anders. Hier zijn minder gegevens voorhanden en kan er geen voorafgaand kluisenaarsleven vastgesteld worden. Vermits al deze kluizen in het Zoniënwoud lagen en de Hertog van Brabant er vrij over beschikte, mogen we ervan uit gaan dat hertog of hertogin daarvoor al dan niet expliciet hun toestemming gaven. Voor Groenendaal is het in elk geval expliciet gebeurd vermits de stichtingsakte van 1304 duidelijk kluisenaar Jan Van Den Bossche vernoemt.

Buiten het Zoniënwoud (maar daarop aansluitend) kennen we in Huizingen nog het Kluisbos. Dichter bij Hoeilaart zijn er twee kluizen geattesteerd in Overijse, een bij de dreef naar Huldenberg en een in de onmiddellijke omgeving van de kerk van Maleizen, geattesteerd vanaf de 14e eeuw. In de kluis langs de dreef wordt de kluisenaar, een broeder, in 1523 aangesteld door de schepenbank. Hij dient de zieke inwoners van Overijse te verzorgen en de doden te (helpen) begraven. In 1569 wordt de kluis er betrokken door een echtpaar. Tot begin 19e eeuw was de functie van lijkbezorger in handen van een echtpaar dat in de kluis woonde.¹⁴ Zou de Overijse kluis

13 CROKAERT H., Le couvent des récollets et le domaine de Boetendaal, à Uccle, in *Le folklore Brabançon*, n° 164. Décembre 1964, pp.463 – 515 (p.468).

14 VANDE PUTTE G., De kluis van Overijse in Zoniën, *XXIe jg.* 1997, n°3, pp.133-145.

herinneren aan een van de aspecten van het kluizenaarsleven in de vroege middeleeuwen: het zorgen voor de doden ?¹⁵

Van een kluis hebben we het beeld van een kleine woning, een hutje a.h.w., bewoond door één persoon. Dat beeld blijkt evenwel niet helemaal te kloppen. Om dat bij te stellen maak ik even een ommetje langs Troyes, de stad waar in de middeleeuwen de grote jaarmarkten plaatsvonden. In de omgeving bevond zich rond 1300 de kluis van Saint-Flavy, bewoond door kluizenaar Regnaud de Langres. Regnaud zal in 1308 de bisschop van Troyes, Guichard, ten val brengen. Het geweten van de kluizenaar kon de misstappen van de bisschop niet langer torsen en hij stapte ermee naar de wereldlijke rechtsmacht. Uit de processtukken die daarover bewaard werden, vernemen we dat niet alleen de bisschop en zijn dienaar geregeld in de kluis over de vloer kwamen maar ook een vroedvrouw die de was en de plas deed, een waarzegster en haar zoon. Kluizenaar Regnaud zelf woont er samen met zijn klerk, Pierre de Grancey, en zijn bode ("valet") Guiot. Er verbleven een drietal personen permanent in één kluis. Bovendien logeren er ook twee kinderen die er les komen volgen en komt er wel eens volk over de vloer zoals een ridder, Jean Bousaud, die er een mis komt laten opdragen in de kapel. De kluis is dus geen armzalig hutje in het bos, er is minstens één slaapkamer, waarschijnlijk twee, een keuken die ook als vergaderplaats gebruikt wordt, een kapel en een zolder.¹⁶ Ik denk dat we zo een meer genuanceerd beeld krijgen van een kluis en het kluizenaarsbestaan.

Om het beeld van de in eenzaamheid levende kluizenaar bij te stellen gaan we te rade bij Jan van Leeuwen, de "Goede Kok" uit Groenendaal. Hij heeft het in een van zijn teksten ook over de kluizenaars. Het vormt een ontluisterend betoog : "Van de staat van de kluizenaars en wat hen bijzonder toe behoort. Dit hoort in het bijzonder de kluizenaars toe : dat zij door hun verheven, opgevoerde kracht van hun geest, boven zichzelf wijselijk zouden uitstijgen, als ze hun staat recht doen, maar dat doen ze niet. Geloofd zij God, deze kluizenaars, die in eenzaamheid moeten leven, van buiten en van binnen,

15 Cfr. HEUCLIN J., *L'ermite et la mort...* op. cit.

16 PROVOST A., *Domus diaboli. Un évêque en procès au temps de Philippe le Bel*, Parijs, 2010.

doen heden ten dage weinig goeds op aarde. Want zij lopen van stad tot stad, dag na dag, van land naar land en zijn schavuit voor de wereld en schande voor de mensen, zij steken de speellieden de loef af, die nergens nader zijn dan thuis. Zo zijn ook degenen die men heden ten dage kluizenaars noemt, die vindt men zelden een ogenblik thuis, noch bij dag noch bij nacht, het loopt al hier en ginder, het zoekt ledigheid. Want bijna al die hedendaags geestelijk en afgesneden van de wereld zouden moeten zijn, die kijken bijna allemaal naar buiten en hun ogen zijn meer op tijdelijke dingen en op de noden van het lichaam gericht, dan dat ze zich richten op de nood der zielen en op de eeuwige dingen, daarvoor staat men lauwelijk of helemaal niet. En ook zekere andere mensen, die een zekere geestelijke aantrekkingskracht in hen gevoelen, die richten zich terstond tot het volk, omdat zij iets meer over God kunnen spreken dan andere lieden. En zo behagen die lieden ook zichzelf vermits hun mooi spreken in geestelijke hovaardigheid, die tevoren en ook daarna, moeilijk te bedwingen valt. Want hoe heilig een mens ook leeft, tot zijn levenseinde moet hij immer strijden tegen geestelijke hovaardigheid.”¹⁷

Op die manier valt ook de overgang te begrijpen van kluis naar klooster. Deze overgang, dit verschil, was in wezen niet zo ingrijpend, niet zo brutaal. Het is niet zo dat de kluis onmiddellijk moet aangepast worden, daar is, zeker bij sommige kluizen, plaats voor meerdere personen. Wanneer Ruusbroec en zijn metgezellen de kluis in Groenendaal in 1343 betrekken en de vorige kluizenaar naar Boetendaal verhuist, spreekt men over een stichting van 5 personen van wie 3 priester moeten zijn. We kennen Ruusbroec, Jan Hinckaert, Vranck van Coudenberg. Zou een van de twee anderen niet Van de Kelder geweest zijn, vermeld als kluizenaar te Groenendaal en eerste ingetreden “donaat”?¹⁸ Mij lijkt het aannemelijk dat Van de Kelder, een persoon met Hoeilaartse roots – de naam komt in een cijsnlijst van rond

17 Hoofdstuk XVII van het tractaat “Over beghinen, clusenaren, swesteren, lolarden, broetbagarden, vrie gheesten, en ‘alsulkerande volke” verschenen in Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde, jg. 34, pp. 244-245, ook beschikbaar via de website www.dbnl.org

18 DYKMANS M, Obituaire du monastère de Groenendaal dans la forêt de Soignes, Brussel, 1940, pp.53 en 158.

1321 te Hoeilaart voor¹⁹ - eerst de dienaar van Lambertus was om vervolgens dezelfde diensten te verlenen aan de drie mannen die uit Brussel kwamen. Ook in de kluis van Groenendaal zal het er wellicht niet zo rustig aan toe gegaan zijn als we wel denken. Van de tweede kluizenaar, Arnoldus van Diest, is immers bekend dat hij bier brouwde en hop verbouwde. Zou hij ook bier voor anderen gebrouwen hebben? Arnoldus Van Diest was 20 jaar kluizenaar in Groenendaal. Een merkwaardige naam vermits de heren van Diest van vader op zoon de voornaam Arnoldus aannamen tot 1296, toen Arnoldus V overleed. Hij werd opgevolgd door een Gerard, later Thomas van Diest. Een van de andere broers was wel bisschop van Kamerijk. Ik heb getracht te kijken of er misschien een andere Arnoldus uit dit huis een andere weg ingeslagen had. Volgens sommige bronnen blijkt dat het geval, maar de link met Groenendaal kon ik niet leggen. Merkwaardig is wel dat in de onderaardse overblijfselen van Groenendaal de bruine zandsteen uit het Demerland aanwezig is. Maar deze komt ook buiten het Demergebied voor. We houden het momenteel bij het feit dat Van Diest verwijst naar zijn geboorteplaats. Arnoldus wordt ook geroemd om zijn kennis van de stad Rome. Een hypothese die ik naar voren schuif is dat Arnoldus er daadwerkelijk geweest is, misschien zelfs een tijdje geresideerd heeft, vandaar zijn goede kennis van de stad. In tegenstelling tot zijn voorganger weten we ook dat hij in de Hoeilaartse kerk begraven werd. Zou het dan toch om een voornaam persoon gaan? In zijn biografie in het obituarium van Groenendaal is er sprake van personen die hem komen bezoeken.

Bij Rood Klooster is er eveneens sprake van verschillende personen. Naast de oorspronkelijke kluizenaar Gillis Olivier komen Willem Daneels, kapelaan van Sint-Goedele, en Walter Van der Molen, een leek, hem in 1367 vervoegen. Van Rood Klooster kennen we ook een handschrift dat in de kluis gebruikt werd. Handschrift Koninklijke Bibliotheek 2979 bevat het eigendomskenmerk " Dit boec es der roeder clusen", wat meteen aangeeft dat er lectuur in kluizen aanwezig was, althans bij de "serieuze" kluizenars . Dit bezitskenmerk stelt ook vragen nopens de verwijzing van rood naar de muren van Rood Klooster. Waren de muren van de kluis reeds opvallend rood of verwijst "roeder"

19 MARTENS M., *Le censier ducal pour l'ammanie de Bruxelles de 1321*, Brussel, 1958, pp. 282 en 285

eerder naar roding ?²⁰

Een andere zaak die opvalt is dat kluizenaars niet honkvast zijn. We hebben het voorbeeld van Lambertus die zijn kluis in Groenendaal verlaat voor deze van Boetendaal. Deze kluis van Boetendaal komt voor in de rekeningen van de ammanie van Brussel vanaf 1346 tot 1399. In de oudste rekening, deze van 1321, gepubliceerd door Mina Martens, komen twee andere kluizen voor, een in Bosvoorde, een andere bij Drie Borren.²¹ In deze van Bosvoorde woont de kluizenaar Henricus Yserne, wat o.i. verwijst naar Eizer. Hij betaalt 1 denarius cijns en er wordt gesteld dat na zijn dood, vermits de kluis afhangt van de hertog, er een andere “goede” kluizenaar moet komen en geen andere. Wat verder wordt er melding gemaakt van kluizenaar Johannes Appelmans die voor zijn kluis en huisstad²² bij Drieborren negen denarii cijns betaalt. Deze alinea met dat gegeven werd later geschrapt en de naam Appelmans duikt op boven de lijn met de kluis van Bosvoorde. Door de plaatsing van zijn naam, het verschillend schrift en de verschillende inkt dikte, blijkt het een latere interpolatie te zijn. Tegelijkertijd werd de vermelding van een kluis bij Drieborren geschrapt. Johannes Appelmans zal dan wel die goede kluizenaar geweest zijn die na de dood (of het vertrek) van Henricus Yserne naar Bosvoorde werd gehaald. Waar bevond zich de Bosvoordse kluis ? Er bestaat daar nog altijd een vijver die de “kluizenaarsvijver” of “l’étang de l’ermite” genoemd wordt. In het midden van de vijver bevindt zich een eiland. Stond daar de kluis?

De naam Appelmans is anderzijds ook bekend in de geschiedenis van de mystiek. Van Gheraert (dus niet Johannes) Appelmans is een werkje bekend “Glose op den Pater Noster”. De Zwitser Kurt Ruh schreef een vierdelig werk “Geschichte des Abenländischen mystik”. Het vierde deel is gewijd aan de mystiek in de Nederlanden.²³ Dit vierde deel is op zijn beurt opgedeeld in

20 Roding: het weggappen van struiken en bomen ten einde er een andere activiteit (voornamelijk landbouw) te starten.

21 MARTENS M., *Le censier*...op. cit, pp. 109-110.

22 Huisstad: plek waar een huis staat of kan geplaatst worden.

23 RUH K., *Geschichte des Abenländischen mystik*, Band IV: *Die niederländische Mystik des 14. Bis 16. Jahrhunderts*, München, 1999.

vier onderdelen en het eerste onderdeel kreeg van de auteur de titel “de Groenendaalse mystiek” mee. Hij haalt uiteraard Ruusbroec aan, Jan van Leeuwen, Willem Jordaens en het “Ridderboec” en beëindigt dit deel met Gheraert Appelmans, wiens geschrift hij tot de Groenendaalse mystiek rekent. De “Glose op den Pater Noster” is het enige werkje dat momenteel met deze persoon verbonden wordt. Over de man zelf weet men quasi niets. De tekst wordt bewaard in een verzamelhandschrift dat ooit ontstond in Rood Klooster en omstreeks het midden van de 14e eeuw gekopieerd werd. Bij het begin van het handschrift staat er in de marge een mededeling over de auteur. “Dit is de glose op den pater noster broeder gheraerts appelmans die leegt bi ere stat die rijcs... re heet ende doet daer swaer penitentie in een wout”.²⁴

De man die het verzamelwerk bijeengebonden heeft, heeft de kantlijn evenwel te kort afgeknipt. Niettemin staat er het woord “wout”. We menen dat we hier het onderscheid dienen te maken tussen woud en bos. Woud is een specifiek bos dat afhangt van de soeverein. Men spreekt trouwens van het woudrecht / droit de forêt. De plaats die bedoeld wordt heeft bij het afsnijden verschillende letters verloren. Een mogelijkheid vond ik in de plaatsnaam reigerij (cfr ook fazanterij) die in 2011 geciteerd werd in een artikel van onze collega’s van Tervuren.²⁵ In Bosvoorde kennen we anderzijds ook het Reigersbos. Het kweken van reigers en het toponiem Reigersbos kunnen samengaan. In de nabije omgeving ligt ook de Kluizenaarsvijver.

Zowel Ruh als later mevrouw Van der Kolk in haar studie over de “Glose”²⁶,

24 KBR, Handschrift 3067-3073 Dit handschrift bevat ook werken van Ruusbroec, ondermeer een gedeelte uit de “Blinckenden steen” en “Dat boecksken der verclaringhe” cfr. Jan van Ruusbroec, 1293-1381, Tentoonstellingscatalogus, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1981, beschrijving 46.

25 VANDENDAEL F., Houtverkoop op de domeinen van Karel van Lorreinen in De Horen, 38e jg., 1911, nr. 4, pp. 168-175. Meer bepaald p. 175: “Het schaarhot was genummerd te vinden in de “rijgelrij” en de “fazanterij”.

26 VAN DER KOLK N., Gheraert Appelmans’ glose op den Pater Noster. An exploratory literary investigation on a remarkable Middle Dutch mystical text in the context of late-medieval spiritual developments, Utrecht, 2008. Thesis van de Universiteit Utrecht mij meegedeeld door Dhr. Persoons.

wijzen op het verband tussen Ruusbroec en Appelmans. Mevrouw Van der Kolk heeft uit de 433 lijnen die de Glose telt 350 betekenisvolle termen gehaald. Van deze termen komen er 218 of 62 % voor in de “Brulocht” van Ruusbroec, nog 76 andere of 22% vindt men terug in Ruusbroecs andere werken, voornamelijk in de “Gheestelike tabernakel”. Het is duidelijk dat beide auteurs hetzelfde mystieke vocabularium hanteerden. Bij beiden valt ook invloed te bespeuren van Meister Eckhart. Waar ze wel verschillen is dat bij Ruusbroec invloed van Hadewijch kan teruggevonden worden terwijl dat bij Appelmans absoluut niet het geval is.

Mochten we enkel de naam Appelmans in het cijnsboek tegenkomen dan zou de identificatie vanzelfsprekend zijn geweest. Gezien er echter nu eens over Johannes gesproken wordt, dan weer over Gheraert, roept het toch enig voorbehoud op. We menen dat we dit voorbehoud of deze tegenstelling kunnen opheffen. Enerzijds hebben we te maken met een religieus-literaire bron, de tekst van de “Glose”, anderzijds met een administratieve, het cijnsboek. Appelmans wordt in de literaire tekst “Broeder Gheraert Appelmans” genoemd. Hij was dus lid van een kloosterorde maar vestigde zich als kluizenaar. Het fenomeen is niet alleenstaand. Bij het afleggen van zijn definitieve geloften zal hij zijn broedervoornaam, zoals het bij vele kloosterlingen gebeurde, gekozen hebben en zo als “broeder Gheraert” bij zijn medebroeders en andere kluizenaars bekend zijn geweest.

In de geschriften van Ruusbroec is er ondanks het negatieve beeld dat Jan van Leeuwen van de kluizenaars ophangt, ook sprake van een werk dat hij opdroeg aan een kluizenaar, meer bepaald “Vanden vingherlinc oft vanden blinckenden steen.” Het is dankzij broeder Gheraert van Herne dat we weten dat Ruusbroec zijn “Blinckenden Steen” geschreven heeft na een ontmoeting met een kluizenaar. Deze had aangedrongen op “een geschrift waarmee hij de zaken waarover zij gesproken hadden tot klaarheid zou brengen, zodat hij en anderen er hun voordeel mee zouden doen”. Wie deze kluizenaar was is niet bekend. De inhoud van het werk is echter zodanig dat het van de lezer, d.i. de kluizenaar, de nodige scholing vereist en dat deze vertrouwd moet zijn geweest met mystieke teksten. Het is dus duidelijk dat onder de kluizenaars mensen van allerlei pluimage zaten: mensen die hoog opgeleid waren zoals deze kluizenaar en de drie mannen die we in de kluis van Rood Klooster zien,

maar misschien ook zonderlingen die de wereld ontvluchtten en van hot naar her liepen.

Volgens Geert Warner, de laatste biograaf van Ruusbroec, behandelt Ruusbroec in deze “Blinckenden Steen” ondermeer een filosofisch onderwerp dat opgang maakte bij de Dominicanen nl. het verschil tussen de gelukzaligheid van heiligheid en de mystieke variant hiervan op aarde.²⁷ Nu is het zo dat mevrouw Van der Kolk niet uitsluit dat Appelmans een Dominicaan was die zich tot een eenzaam leven had teruggetrokken. Volgens Warner biedt de “Glose” de vroegste specimina van scholastieke vaktaal in het middelnederlands.

Ik ben er van overtuigd dat Johannes en Gerard Appelmans één en dezelfde kluisenaar was en hiermee is ook een gedeeltelijk antwoord gegeven op de negende vraag die pater Axters zich stelde aan het einde van zijn boek: “Inleiding tot de geschiedenis van de mystiek in de Nederlanden”. Pater Axters formuleerde deze vraag als volgt : “Waar heeft Gerard Appelmans als kluisenaar geleefd en hoe kwam hij aan zijn theologische scholing ?”²⁸ 45 jaar na de publicatie van de vraag door Reypens weten we nu waar de kluisenaar verbleef. Vóór 1321 verbleef hij in een kluis bij Drieborren, enkele jaren nadien in een kluis te Bosvoorde. Vermoedelijk stierf hij vóór 1346 : in het cijnsboek dat dat jaar opnieuw samengesteld werd is er geen sprake meer van een kluis te Bosvoorde.²⁹

Wat meer is: Ruusbroec en Appelmans waren tijdgenoten en verbleven in elkaars buurt: de priorij van de ene stond dicht bij de kluis van de andere. Appelmans komt dan naar voren als eerste kandidaat-geadresseerde van de “Blinckenden Steen” en men mag dan ook bvb. nagaan in welke mate de

27 WARNAR G., Ruusbroec, Literatuur en mystiek in de veertiende eeuw, Amsterdam: Athenaeum –Polak & Van Gennep, 203, p. 157.

28 AXTERS S., Inleiding tot een geschiedenis van de mystiek in de Nederlanden, S.l. , 1967, p. 143.

29 A.RA.B., Rekenkamer n° 44.825. Cijnsboek van de Ammanie van Brussel opgesteld in 1346. De kluis te Boetendaal komt wel voor in dit register (verwijzing in arabische cijfers f°42 v, in latijns: XXXVII v, voorlaatste item op die bladzijde).

termen gebruikt in de “Blinckenden Steen” ook voorkomen in de “Glose”. Zijn werk werd bovendien bewaard in een handschrift van Rood Klooster dat zeer dicht lag bij Drieborren, de plaats waar zijn eerste kluis stond.

Tenslotte nog een vraag. Waren er dan geen kluizenaarsters in het Zoniënwoud? In de teksten heb ik er geen gevonden, nochtans bestonden ook zij, zoals op de afbeelding vooraan op de omslag van dit nummer te zien is. Het toont de heilige Wiberoda, eerste door Rome gecanoniseerde heilige in 1047³⁰, patrones van de bibliotheken en de boekenliefhebbers, en bij uitbreiding misschien toch ook van de heemkundigen. Goed gekozen zal u zeggen: zij aanvaardt in dank de subsidie die toegekend wordt, typisch voor heemkundigen. Het verhaal is echter minder fraai. Het betreft hier een slechte kluizenares die vanuit haar cel om een of andere reden geld aanbiedt, wat door Wiberoda geweigerd wordt. Ze is de beschermheilige van de bibliotheken omdat ze in mei 926 de kostbare handschriften uit het klooster van Sankt-Gallen in veiligheid bracht voor de invallende Magyaren.³¹

“Het glazen Dorp”
Erkens Michel.

30 Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Handschrift Nr 602 S. 303.

31 Deze tekst werd voorgesteld op de Heemdag Vlaams-Brabant op 2 juni 2013 te Hoeilaart.

Addendum

Hieronder volgt nog de originele, Latijnse tekst van Augustinus, *Epistula* 95, 3, geciteerd op blz. 160, n. 35

Quid dicam de vindicando vel non vindicando? Quandoquidem hoc totum ad eorum salutem proficere volumus, in quos vindicandum aut non vindicandum esse arbitramur. Quis etiam sit vindicandi modus, non solum pro qualitate vel quantitate culparum, verum etiam pro quibusdam viribus animorum, quid quisque sufferat, quid recuset, ne non solum non proficiat, sed etiam deficiat, quam profundum et latebrosum est!